מנהיגות מהוססת

דוד ילין במלחמת השפות*

עפרה מייטליס

מבוא

דוד ילין, מן המנהיגים המרכזיים ביישוב היהודי, ממחיי השפה העברית ומראשוני המורים העבריים, נתפס בעיני רבים מבני תקופתו כמי שהביא לניצחון החינוך העברי במלחמת השפות. כדברי בן הזמן:

> ואם החינוך העברי היה לנחלת רוב היישוב הירושלמי, ואם החינוך העברי ניצח במלחמה ב'עזרה' יש לזקוף זה לזכותו של מר ילין כי העם מאמין בו ונוהה אחריו."[1]

מלחמת השפות נצרבה בתודעה ההיסטורית הציונית כמלחמה על כבודה של השפה העברית וכניצחון מזהיר של הכוחות הלאומיים־ציוניים במערכה על החינוך.

העילה למלחמת תרבות זו, שנמשכה בסך הכול כשישה שבועות, הייתה החלטת הקורטוריון (חבר הנאמנים) של הטכניון שעמד לקום בחיפה על ידי חברת העזרה ליהודי גרמניה, בשיתופם של כמה בעלי הון יהודיים ונציגים של ההסתדרות הציונית (26.10.1913).[2] בהחלטה זו נקבע כי לא תהיה שפה רשמית מחייבת במוסד, ומכאן שהשפה הגרמנית ולא השפה העברית תהיה שפת הלימוד העיקרית בטכניון ובבית הספר התיכון שלידה.

* מאמר זה הוא פרק מעבודת דוקטור הנכתבת בימים אלה בהנחיית פרופ' מרגלית שילה. אני מודה לפרופ' שילה על הערותיה המחכימות והמועילות.

1 פייגין, תש"י, עמ' 39. וראו גם דברי יהושע המאירי: "עוד ברוסיה קראתי ב'ראסווסט' על מלחמת השפות בארץ ישראל ועל הנצחונות של ה'ילינים' ", הד החינוך י"ד–ט"ו, כ"ב בכסלו תשכ"ב. ראו גם דבריו של קדיש יהודה סילמן בסיכום, ועוד רבים.

2 רינות, תשל"ב, עמ' 192.

בעקבות החלטה זו התפטרו הנציגים הציוניים: יחיאל צ׳לנוב,[3] שמריהו לוין[4] ואחד העם[5] ונפתח מאבק, שהופנה לא רק כלפי הטכניון אלא גם כלפי רשת בתי הספר של חברת העזרה.[6]

האם המלחמה הייתה מחויבת המציאות? האם הרחבתה אל מעבר למקרה הטכניון הייתה בבחינת הפתעה?

על כך כתב דוד ילין: ״כל הדברים האלה (כוונתו לכרסום במעמד העברית במוסדות העזרה וליחסי התלמידים והמורים עם ההנהלה, ע״מ) מילאו את האויר חומר שרפה. חסר היה רק ניצוץ שידליק את הבערה. הניצוץ היה החלטת הקורטריון בנוגע לטכניון״.[7]

על אף הדברים האלה מסקירת אירועי מלחמת השפות עולה כי דוד ילין עצמו הצטרף למערכה רק בשלביה המתקדמים. יש לציין כי אף על פי שכותבי הזיכרונות היו ערים לעובדה זו, נטו רבים מהם לייחס את הניצחון דווקא לו.

מטרת מאמר זה היא להעריך את מקומו של ילין במלחמת השפות; לברר מדוע היסס והצטרף למאבק רק בשלביו המתקדמים ולבחון כיצד השפיעה המגמה הלאומית החילונית שפשתה ביישוב באותה עת על המשכילים המתונים,[8] וילין בראשם, שרצו לקיים מסכת חיים המצרפת דת ולאומיות.

3 צ׳לנוב יחיאל (1863–1918) מראשי תנועת חיבת ציון ברוסיה וממנהיגי התנועה הציונית.

4 שמריהו לוין (1867–1935), יליד מינסק. חבר ההנהלה הציונית משנת 1911. סייע בייסוד הטכניון.

5 אחד העם, אשר גינצבורג, (1856–1927), ממנהיגיה הבולטים של התנועה הלאומית ואבי תנועת הציונות הרוחנית. הנציגים הציוניים קיוו שהתפטרותם לא תביא לתגובות חריפות מדיי של הציונים בארץ ישראל. בוודאי שלא חשבו על מלחמה. ראו למשל איגרת אחד העם לחיים צ׳רנוביץ מ 19/11/1913. בתוך: לסקוב, תשס״ז, עמ׳ 391. גם הם היו ספקנים בנוגע ליכולת ההוראה בעברית של המקצועות הטכניים, אך הם סברו שיש ללמד בעברית, לפחות בבית הספר התיכון שליד הטכניון, מתוך תקווה שבבוא העת יוכלו להורות בה גם בטכניון. כך למשל כתב אחד העם: ״והאמנם תחשבו באמת שאפשר לחנך אינג׳נרים בלשון שאין בה שום ספרות ללימודים הנחוצים ואך המורה הוא הנותן הכול בעל פה והוא גם היוצר את המילים החסרות?״ (שם, עמ׳ 378). הצעת הפשרה שהציע לוין בתמיכת חבריו, לא התקבלה. על פי הצעתו, בתיכון ילמדו הכול בעברית ואילו בטכניון תהיה שפת ההוראה גרמנית, אבל במקצוע אחד או שניים ילמדו בעברית (שם, 389–390).

6 המחקר ההיסטורי התייחס לפרשייה זו והעלה שאלות כגון: מה היו הסיבות למלחמת השפות? מי עמד בראש הנאבקים? מה הייתה השפעתה של דעת הקהל על מהלך המאורעות? עד כמה השפיעה המדיניות הגרמנית על צעדיה של חברת העזרה בארץ? כיצד השפיעה מלחמת השפות על עיצובה של מערכת החינוך ועל דרכי מימונה? ועוד. ראו: רינות, תשל״ב; פרידמן, תשמ״ה; אלבוים, דרור תשמ״ו; סילברט, תשנ״א; שילה, תשנ״ה.

7 איגרת אל אליעזר הופיין, כ״ט בטבת, תרע״ד, ילין, תשל״ו, עמ׳ 18.

8 המשכילים המתונים היו קשורים חברתית וציבורית ליישוב הישן ורבים מהם אף צמחו בתוכו. בניגוד למשכילים הרדיקלים, לא היה להם יחס שלילי לדת ולמסורת היהודית. להפך, הם שאפו להכיל בתוך עולמם הדתי יסודות משכילים ומודרניים ופעלו להחדרת מגמות פרודוקטיביות ליישוב. רבים מהם היו מורים שלימדו בבתי הספר הפילנתרופים בירושלים ופעלו במסגרת אגודת ״בני ברית״.

ניתוח כזה עשוי להאיר לא רק את סיפורו האישי של ילין אלא גם את סיפורה של התקופה שלילין כמנהיג היה חלק בעיצובה.

מי היה דוד ילין?

דוד ילין (תרכ״ד–תש״ב 1864–1941) נולד בירושלים[9] לאביו ר׳ יהושע ילין בן ר׳ דוד טביא שעלה לארץ מפולין ולאמו שרה, בת למשפחה מיוחסת מבגדד. תקופת חייו מקפלת בתוכה את יצירתה של החברה הלאומית החדשה בארץ ואת ניסיונות ההתמודדות של היישוב עם השכלה, מודרנה ולאומיות. ילין היה מן המשכילים המתונים שבירושלים ומן המנהיגים המרכזיים ביישוב בסוף המאה התשע עשרה ובשליש הראשון של המאה העשרים. פעילותו התפרסה על פני תחומים רבים. הוא היה מן המורים העבריים הראשונים ופעל להחייאת השפה העברית כשפת דיבור ולימוד. פעולתו הנמרצת להשגת יעד זה באה לביטוי בהקמת מוסדות לימוד, בהוראה, בכתיבת ספרי לימוד[10] ומחזות,[11] בהשרשת המבטא הספרדי,[12] ביצירת מילים חדשות[13] ובפעילות באגודות שונות, בתוכן ׳שפה ברורה׳ וועד הלשון, שהיה ממייסדיו וכיהן כנשיאו משנת 1912 עד מותו. ילין למד ולימד בבית ספר ׳תורה ומלאכה׳ מיסודה של כי״ח, בבית ספר ׳למל׳ ובבית המדרש למורים של חברת העזרה, והיה ממקימי גן הילדים העברי הראשון בירושלים (1903). כפי שנראה להלן, במלחמת השפות (1913) הצטרף, לאחר היסוסים רבים, ללוחמים למען השפה העברית. ומשהוקם בית המדרש העברי למורים, עמד בראשו כמעט עד סוף חייו.

לצד פעילותו החינוכית המגוונת היה ילין מן היוזמים והעושים במוסדות תרבות שבהם פעלו המשכילים בירושלים, דוגמת ׳בני ברית׳, בית מדרש לספרים ׳אברבנאל׳ שהיווה יסוד לספרייה הלאומית והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.

ילין עסק במחקר בשלושה תחומים עיקריים: חקר הלשון העברית, מקרא ושירת ימי הביניים והוציא לאור תרגומים ומחקרים. במחקרים אלה עשה שימוש בידיעותיו

9 הסקירה בסעיף זה מתבססת בעיקר על: קרסל תשכ״ז; ביבר, תש״ן; קניאל, תשנ״ח. כאשר אשתמש במקורות נוספים, אציין זאת. ראו גם: קסאן, תש״ם.

10 למשל ספרו לפי הטה תר״ס; תרס״א — על לימוד עברית בעברית. ראו עליו: הרמתי, תשמ״ה. על ספרים נוספים ראו: אופק, תשל״ז.

11 דוגמת המחזה זרובבל שתורגם מאידיש ועובד על ידי ילין על פי מחזהו של משה ליב לילנבלום, והועלה לראשונה בבית ספר למל בחול המועד סוכות תר״ן (1889). זה היה המחזה הראשון בשפה העברית. על המחזה ראו: אופק, תשמ״ג, עמ׳ 37–45.

12 ראו: כשר, תשמ״ב.

13 בין המילים שחידש: חקלאי, מדשאה, מנזר, כתום, קטר, מצפן, תעמולה ועוד. ראו: סיוון, 1966; סיוון, תשמ״א; חזן, 1992.

הנרחבות בעברית ובערבית.[14] במקביל פעל למען הקמת האוניברסיטה העברית שבה כיהן כמרצה (משנת 1926) ואחר כך כפרופסור.

במסגרת פעילותו הציבורית נשא בתפקידי הנהגה בכירים ונחשב לאחד ממעצבי היישוב החדש העירוני ולדמות שגישרה בין היישוב הישן ליישוב החדש. הוא השתתף בכנסייה בזיכרון יעקב (1903) ששמה לה למטרה להקים מסגרת כללית ליישוב, והיה חבר במועצת העיר ירושלים (1910) ובמועצה המחוזית של סנג'ק ירושלים. במלחמת העולם הראשונה הוא היה חבר בוועד הקרן האמריקאית לעזרת יהודי ארץ ישראל. הוא סייע ליישוב אך גורש לדמשק בשנת 1917. לאחר המלחמה שימש כראש ועד העיר ליהודי ירושלים, כסגן ראש עיריית ירושלים (1920–1925) וכנשיא הוועד הלאומי ליהודי ארץ ישראל (1920–1929). במהלך התקופה נטל חלק בקונגרסים ציוניים שבהם הופיע כנציג היישוב בוועדות שונות.

ניתן לומר כי בפעילותו הענפה השאיר חותם כמעט בכל תחום מרכזי: הוא קידם את מעמדו הפוליטי והציבורי של היישוב העברי בארץ, ויותר מכול תרם תרומה משמעותית לבניית מערכת החינוך העברי הלאומי ביישוב ולחיזוק מעמדן של התרבות העברית ושפתה.

מעמדה של השפה העברית במוסדות החינוך של חברת העזרה עד מלחמת השפות

במאמר שכתב אביעזר ילין, בנו של דוד, על תולדות מלחמת השפות[15] ציטט דברי שבח של אחד העם על מוסדות חברת העזרה, שבהם מתחנכים הילדים ב"רוח עברי ובלשון עברית" עד כי יש להודות כי "מהפכה נהיתה בארץ והמורה העברי ניצח."[16] מיד אחר כך סתר אביעזר את דברי אחד העם ועמד על טעותם של "ציונים מפורסמים" (כאחד העם ושמריהו לוין), שראו את בתי הספר של חברת העזרה ככתי ספר לאומיים ברוחם ובתוכנם, אף על פי שלא היו כאלה. האומנם צדק?

חברת העזרה ליהודי גרמניה הוקמה בשנת 1901 בברלין. היא קמה כמשקל נגד לחברות פילנתרופיות אחרות בעולם היהודי, שהמרכזיות שבהן היו כל ישראל חברים הצרפתית ואגודת אחים האנגלית. מטרותיה היו לסייע בקידום המוסדי הרוחני והכלכלי של אחיהם היהודים במזרח אירופה ובאסיה. פעילות זו, שכללה סיוע כלכלי וסוציאלי הועידה מקום חשוב, בעיקר במזרח הקרוב ובארץ ישראל, להפצת השפה הגרמנית ותרבותה ועלתה בקנה אחד עם הפטריוטיות הגרמנית של ראשי החברה.[17]

14 רשימה מפורטת של מחקריו מצויה ב"מנחה לדוד" — ספר היובל שהוגש לו במלאות לו שבעים שנה. ראו: מנחה לדוד VII–XV, ראו שם גם את העיתונים והקבצים שבהם השתתף.

15 ילין אביעזר, תשכ"ה, עמ' 49–52.

16 כל כתבי אחד העם, תל אביב, תש"י, עמ' תר"ח, תע"ז. מובא על ידי ילין אביעזר, תשכ"ה, עמ' 49.

17 על הקמת החברה ומטרותיה ראו בפירוט: רינות, תשל"ב, עמ' 21–31.

בתחום החינוך החלה החברה לפעול בארץ ישראל בשנת 1903. כמו החברות הפילנתרופיות האחרות היא תרמה באופן משמעותי להחדרת המודרניזציה אל החינוך בארץ. בראשית דרכה סייעה החברה בכסף לבית ספר למל בירושלים ולגני הילדים בירושלים וביפו ופתחה בית מדרש למורים בירושלים. בית המדרש היה מלכתחילה מפעלה הבלעדי, ואילו את האחריות המלאה על שאר המוסדות קיבלה מאוחר יותר.[18] למעורבותה של החברה בארץ תרמו משכילים מתונים כאפרים כהן רייס (להלן כהן),[19] דוד ילין וישעיהו פרס,[20] שביקשו את סיועה הכספי של החברה, אך גם ראו בפעולתה משקל נגד אפשרי לרוחה הפריזאית של הכי"ח. בלשונו של ילין: "ראם תקום בצדה חברה אשכנזית יכול להיות כי גם היא תשנה דרכה מעט ותשים לבה יותר לצרכי המקום מאשר לצרכי ההשכלה הצרפתית".[21]

הצורך בהקמת מוסד להכשרת מורים עבריים ניסר בחלל האוויר כבר בשנות התשעים של המאה התשע עשרה והועלה על ידי אישים שונים, בתוכם אחד העם, ילין ומרדכי קרשבסקי, שעמדו על כך כי התקדמות בחינוך העברי תלויה בהכשרת מורים מתאימים. אפריים כהן הוא אשר הביא את ההצעה להנהלת חברת העזרה וזו נענתה לו.[22]

בית המדרש למורים בירושלים נפתח בשנת 1904. על מנת להבין את השניות החינוכית והלאומית שבה היה מצוי המוסד כבר בראשית דרכו, ננסה להתחקות אחר מניעיהם של השותפים השונים במפעל. בנקודת זמן זו רב היה המשותף בין אפריים כהן רייס ודוד ילין, שני משכילים ירושלמים שצמחו ביישוב הישן ושאפו לקדם את החינוך המשכילי בארץ ישראל באמצעות סיועה של חברת העזרה. שניהם אפוא קידמו בברכה את צעדיה הראשונים של החברה בארץ. אולם כבר בהתחלה ניתן להבחין בשוני ביניהם בנוגע לתעודת המוסד ובעיקר למעמדה של השפה העברית. ממסמך שכתב ילין ערב הקמת הסמינר למורים מבצבצת תחושה היסטורית חגיגית: "וחברת העזרה הברלינית בשיתה ליבה לדבר הזה בעצמו, היא מכוננה בית ספר למורים עברי בירושלים העיר הקדושה והראשה בארץ ישראל" (ההדגשה במקור, ע"מ).[23] לאורך המסמך הדגיש ילין את העובדה שהסמינר הוא סמינר עברי אשר "יחנך מורים עבריים אשר כל לימודיהם העבריים והכללים יהיו בשפה העברית." ילין אמנם היה ער לכך שבשלב זה החינוך העברי

18 שם, עמ' 80. על גני הילדים ראו בהרחבה: שם, עמ' 80–88.

19 אפריים כהן נולד בשנת תרכ"ג (1863) למשפחה בת היישוב הישן. הוא למד בישיבת עץ חיים ובגיל חמש עשרה נשלח עם אחיו לרכוש השכלה בגרמניה ובאנגליה. במשך תשע שנים ספג תרבות אירופית והזדהה עמה. לאחר מכן שב לירושלים. תחילה היה מורה בבית היתומים של ווליאם הרצברג ובבית הספר למל, ואחר כך הפך למנהל המוסד.

20 ישעיהו פרס (1874–1955) נולד בירושלים ורכש השכלתו בגרמניה. חוקר ארץ ישראל. לימד בבי"ס למל ובסמינר למורים ואח"כ ניהל את בי"ס למל.

21 ילין באיגרת לד"ר אורגן מיטווך, חבר הוועד הפועל של חברת העזרה, ר"ח מנ"א, תרס"א, ילין, תשל"ו עמ' 206.

22 ראו רינות, תשל"ב, עמ' 109–113; רינות, תשל"ג, עמ' 65–83.

23 סקירה על יסוד בית ספר למורים עבריים בירושלים, תרס"ד. ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ)

והשפה העברית אינם מפותחים דיים, אך הביע בטחונו שהמצב הוא זמני. הוא הציג גישה פדגוגית רחבה המתייחסת לצורך הבסיסי בספרי לימוד ובמילים מדעיות החסרות בשלב זה "למאות ומילים אשר לא על נקלה תיווצרנה". הוא הצביע על חשיבותם של ספרי הלימוד הן לתלמידים והן למורים. לדבריו התלמידים חייבים לחזור על לימודיהם ולא להסתפק בשמיעת הרצאותיו של המורה וברשימות שיירשמו בשיעור, "מי שמתעתד להיות מורה הן אי אפשר לו להסתפק במה שהוא שומע מפי מורה בשעת הלימוד ודרוש לו לקרוא הרבה בענייני לימודו בספרים שונים למען יהיה לו לקניין רוחו ולא רק לעבודת זכרונו בלבד".[24] גם המורה צריך להכין שיעוריו בעברית, אך כיוון שאין לו ספרי לימוד וכיוון שחסרות מילים מדעיות רבות לא יוכל לעשות זאת. הוא מדגיש שוב ושוב כי החסר במילים ובספרים יביא לחיבור ספרי לימוד וליצירת המילים החסרות "והבית הזה יהיה גם בית חרושת למילים המחודשות,"[25] אך בינתיים על מנת שלא לפגוע באיכות ההוראה יילמדו חלק מן המקצועות בגרמנית. הוא כמובן אינו פוסל את לימוד השפה הגרמנית גם בטווח הרחוק, ומטעים כי בשפה זו "גנוז כל דבר חשוב ליהודים וליהדות לספרותנו ולדברי ימינו",[26] אך שפה זו צריכה לדעתו להילמד כשפה זרה ולא כשפת הוראה. ילין אם כן הציג גישה פרגמטית, שיסודותיה האידיאולוגיים ברורים. הוא כורך את שאלת החינוך בתחיית הלשון, אך גם מודע לקשיים ולפשרות שיש לעשות עד שיוגשם החזון.

אפריים כהן רייס הצהיר כבר מתחילה על מעמדה המיוחד של העברית במוסד אך בנשימה אחת הדגיש גם את גרמניותו של המוסד: "בית המורים יהיה עברי במלא מובן המילה וגם גרמני."[27] וכן: "השפה העברית תהיה עיקרי בבית המדרש המורים אך גם השפה האשכנזית תקח מקומה הראויה לה. כל הידיעות אשר נוכל ללמד בשפה עברית תלמדנה בשפה הזאת, אך קנאים לא נהיה".[28] נראה שכהן ראה חשיבות בהוראת המקצועות בעברית, בעיקר על מנת להיענות לצרכי החינוך בארץ, אולם שלא כילין, לא העמיד מטרה זו בראש סולם הקדימויות שלו. ולא רק זאת כהן, שבשנות התבגרותו התחנך בגרמניה, הזדהה עם דרישותיה של חברת העזרה שראתה בשפה הגרמנית שער לתרבות האירופית, אך יחד עם זאת כבן הארץ הבין את רחשי לב הציבור, ולפיכך רצה שהמקצועות היהודיים יילמדו בעברית ואילו המקצועות הכלליים בגרמנית. הוא רצה לספק את רצונותיהם הסותרים של בני הארץ ושל חברת העזרה. כלפי בני הארץ

A153/112/1. רינות מתייחס למסמך זה ברובו, אולם בניתוחנו נתייחס גם להיבטים ולעקרונות שלא הוזכרו על ידו. ראו: רינות, תשל"ב עמ' 110–111.

24 אצ"מ A153/112/1.

25 שם.

26 שם.

27 איגרת כהן ליליין מ 15/1/1904, אצ"מ A153/111/1.

28 איגרת כהן לילין מ 20/10/1903, שם. ילין הצביע על כך שההצעה ללמד בסמינר בעברית באה דווקא מצדו של כהן. לדבריו, רצונו הנמרץ הוא שהשפיע על ההחלטה. A153/112/1.

הציג גישה אוהדת לשפה העברית, ואילו כלפי חברת העזרה הציג גישה אוהדת לשפה הגרמנית.[29]

בנוסף לשוני בעמדותיהם בנוגע להוראת העברית ניכר הבדל גם ביחסם להשכלה. כהן הערין את התרבות הגרמנית, ואילו ילין העלה על נס את התרבות העברית ואת שפתה וכאב את יחסם של בני הארץ, שנאלצו ללמוד באירופה באין מוסד לימודים גבוה בארץ. כמו כהן, סבר אף הוא שאחד מיתרונותיו של הקמת בית מדרש למורים בארץ הוא בכך שבני הארץ לא ייאלצו לנסוע לחו"ל על מנת לרכוש השכלה. אלא שילין הצביע על זווית ראייה שלא הטרידה את כהן. צעירים אלה, לדבריו, נוסעים לחוץ לארץ בשלב שאינם מעוצבים בו דיים. "בטרם שהתבססה ברוחם ידיעת היהדות וההכרה הלאומית כהוגן... לפני שהכירו מעלות וסגולות ארצם... בהיות עוד רוחם רופף"[30] המעבר מירושלים לחיי הערים הגדולות באירופה ללא השגחה וללא מורה מכוון גורמים לכך שהם יתרחקו מעמם ומשאיפותיו "וישאפו אויר הנקי לגמרי מכל חשש תערובת עברית ויהדות ואשר בו יראו את האור וההשכלה משאת נפשו."[31] לעומת זאת מן המוסד החדש יצאו הנערים בהיותם בני עשרים, אז כבר ידעו "מהי השכלה אמיתית" וישכילו להבחין "בין ההשכלה עצמה ובין כל שטף המליצות והפרזות הריקות המדברות רק על אודותיה ועדיה טרם הגיעו."[32]

על אף הגישות השונות נפתח הסמינר בירושלים כשהגרמנית והעברית משמשות בו זו לצד זו. בין השנים 1903–1912 התעצמה פעולתה של חברת העזרה בארץ. לבד מן הסמינר היא הקימה בשנת 1907 בית ספר למסחר שהיה קשור בסמינר, ומאוחר יותר את בית המדרש לגננות ובית המדרש לרבנים. היא העבירה לרשותה את גני הילדים ביפו ובירושלים ואת בית ספר למל ופתחה בתי ספר חדשים במקומות שונים בארץ.[33] הוראת העברית הייתה שונה ממקום למקום. בגני הילדים שנוסדו כגנים עבריים הייתה העברית שפת ההוראה היחידה, אך גם בבתי הספר לא נפקד מקומה ולא רק במקצועות העבריים.[34] מנקודת ראותה של החברה היה זה מטעמים פונקציונליים, שכן בהתאם למדיניותה התאימה עצמה לאוכלוסייה שבתוכה פעלה. זו גם הסיבה שבשלה מוסדות העזרה שמרו על אופיים הדתי, במקביל לתכנים מודרניים ומקצועיים שנלמדו בהם.

נמצא אפוא שמוסדות העזרה, אף כי יחסם לעברית היה פונקציונלי ולא צמח מתוך האידיאל הלאומי־הציוני, תרמו באופן משמעותי להפצת השפה העברית ותרבותה. תרמו לכך המורים העבריים וילין בראשם, שעל אף השתלבותם במוסדות בתפקידים בכירים (ילין מונה לסגן מנהל הסמינר) לא חשבו לוותר על מימוש חזון תחיית השפה ופעלו

29 שניות זו כדפוס פעולה חזרה שוב ושוב במהלך השנים עד שהגיעה למבוי סתום ערב מלחמת השפות, ראו להלן.

30 אצ"מ A153/112/1.

31 שם.

32 שם.

33 ראו בהרחבה אלבים־דרור, תשמ"ו, עמ' 242, 311–312.

34 ראו בהרחבה רינות, תשל"ב, 74–79.

להגשמתו בתוככי המוסדות אך גם מחוצה להם. עם זאת ברי לכל שזרעי התסיסה היו טמונים במוסדות העזרה עוד מראשית הקמתם ויותר מכך במהלך השנים.

עוד בשנת תרס"ה (1905) חשף ילין את חששותיו הכבדים נוכח התעצמותה של חברת העזרה, בפני ידידו מנחם אוסישקין.[35] בדבריו הביע ילין את חששו העז שמפעל גן הילדים העברי בירושלים "מפעל חביב ואהוב אשר טפחתי ורביתי ויהי לשעשועים לכל רואיו... יעבור כולו לרשות אחרים, ומעט מעט יחל להצמיח פרות אחרים לגמרי מאלה אשר אליהם היתה משאת נפשי ותקוותי".[36] הוא התגאה בכך שבגן הילדים מדברים רק בעברית ושבשל הצלחתו הרבה הוא וחבריו הוכרחו לפתוח גן נוסף. אך יחד עם זאת הוא מצר על כך שהתקציב אינו מספיק. פניות לחובבי ציון שיוסיפו על תמיכתם הושבו ריקם, ואילו חברת העזרה נענתה לבקשה, והפכה לתומכת המרכזית. חששו העיקרי נובע מכך, שלבנות המסיימות את הגן העברי אין מסגרת המשך. גן בית ספר אוולינה מזין את בית הספר ואין בו מקום למסיימות את גן הילדים העברי. לכן יש לייסד להן בית ספר, אך אין תקציב לשם כך. לעומת זאת חברת העזרה המעוניינת להקים בתי ספר חדשים, תיתן ללא ספק את הכסף לייסוד בית הספר, אחר כך תביא מורים שילמדו בגרמנית "וחסד גדול יעשו לנו בתתם מקום שם גם לעברית...".[37] מהלך זה יפגע גם בגן הילדים שגם בו יחלו ללמד גרמנית, על מנת שתלמידותיו תוכלנה להשתלב בבית הספר. התוצאה הרת אסון מבחינתו — אובדן ההישגים הדלים והמעטים שהצליחו להשיג עד כה. אף על פי שילין היה עובד מסור במוסדות חברת העזרה הוא פנה לאוסישקין וביקשו שאגודת חובבי ציון תיקח על עצמה, ללא שותפים, לפחות גן עברי אחד שממנו תצמיח בית ספר לנערות. גישתו הייתה ריאלית. הוא ידע שאין בכוחה של אגודת חובבי ציון להתחרות בעזרה ולקיים רשת חינוך עצמאית רחבה, אך הוא סבר כי יש להשקיע מאמצים עילאיים על מנת לנסות ולבנות באופן הדרגתי חלופה לחינוך הפילנתרופי, שבו הוא עצמו נוטל חלק.[38] על אף שילין השתדל לפעול בשקט, ולא נתן פומבי לדעותיו אלו, ניכר שהדאגה מילאה אותה ובשל כך ניסה לגייס את הכוחות הציוניים לפעולה. עם זאת הוא לא הסתפק בכך ופעל גם באפיקים נוספים.

במכתב שכתב בשנת תרס"ח אל יעקב ש' פוזן, חבר הוועד המרכזי של המזרחי בפרנקפורט, בדבר הקמתו של בית ספר תיכון בארץ ישראל מטעם המזרחי: מיקומו, תוכנית הלימודים שלו, שפת ההוראה ועוד, הציג ילין דעה נחרצת בנוגע לשפת הלימוד. לדעתו, יש ללמד את כל המקצועות בעברית, לא רק משום שהדבר "חשוב בעצמו", אלא גם בגלל היבט מעשי: שכן העברית היא שפה משותפת לכלל התלמידים, ובאופן כזה יוכלו תלמידים שלא למדו שפה זרה ללמוד מיד את כל המקצועות הכלליים, וגם אלה

35 מנחם אוסישקין (1863–1942) מראשי חובבי ציון, מארגן הכנסייה בזכרון יעקב בשנת 1903, ראש ועד הצירים (1919–1923) וראש הקרן הקיימת לישראל.

36 איגרת למנחם אוסישקין מה' בסיון תרס"ה, אצ"מ A24/28/21.

37 שם.

38 שם.

שלמדו שפות זרות שונות ולא את השפה שנבחרה להורות בה את המקצועות הכלליים, יוכלו להשתלב בלימודים "כי את השפה העברית יודעים כולם."[39] גם בהקשר זה הוא מציג גישה מפוקחת ומודע היטב למחסור בספרי לימוד ובמינוח עברי, בעיקר במקצועות המדעיים כמו הפיזיקה, הכימיה ותורת החיים (ביולוגיה). אולם בניגוד למה שסבר ערב פתיחת הסמינר, הטעים שאסור לוותר בעניין זה כי "רק הנחיצות הגדולה תוכל להוליד לנו כל אלה",[40] וככל שיעבור הזמן החיסרון ילך ויתמלא. במקביל הציע ילין את עזרת ועד הלשון בעניינים אלה. נחישות זו מובנת היטב על רקע תסכולו של ילין ממעמדה של השפה העברית במוסדות העזרה ומשקפת את רצונו החד משמעי בהוראת כל המקצועות בעברית, משימה שלא יכול היה למלא בסמינר העזרה.

במוסדות העזרה נבעו בקיעים ראשונים כבר בשנת תרס"ח ואף לפניה. מעמד העברית בסמינר היה בכי רע. לדברי ילין: "מוסדנו במצבו ההווה אי אפשר לו להיקרא בשם סמינר עברי, אחרי אשר מורים בו רק שעות אחדות בשבוע עברית".[41] מצב זה הביא לתחושות קשות ולהתנגדות שפרצה החוצה מידי פעם והחרידה את השלווה המדומה. בין המוחים היו תלמידים בני העלייה השנייה שנתפסו על ידי ההנהלה כרדיקלים ומרדנים, אך גם ילידי הארץ שספגו בחלקם את האהבה לעברית בביתם, וברובם מפי מוריהם העבריים בבתי הספר של העזרה שבהם למדו. אחד הבולטים שבהם היה אביעזר, בנו של ילין, שאף עורר לא פעם מהומות בהיותו תלמיד.[42]

בתשרי תרס"ח כתבו תלמידי הסמינר תזכיר שהופנה למורים העבריים במוסד:[43] ר' יחיאל מיכל פינס,[44] ילין, חיים־לייב זוטא וישעיהו פרס. את המורים האלה שתחיית השפה העברית הייתה בנפשם, ראו כמחנכיהם וכאבותיהם הרוחניים ולפיכך ציפו מהם לחדול מן ההבלגה ולעשות מעשה. דומה שרוב המורים[45] הנמענים היו נענים בשמחה לבקשת

39 איגרת אל יעקב ש' פוזן, ילין, חשל"ו, עמ' 285–292.

40 שם.

41 איגרת ילין ליוסף צבי קרליבך, ר"ח סיון תרס"ט, ילין, תשל"ו עמ' 318.

42 ראו למשל "פרשת היומן" שעליה מספר אביעזר. על פי דבריו הוחלט ששמות התלמידים ביומן הכיתה לא ייכתבו בעברית אלא בגרמנית. אביעזר, שהיה אז תלמיד בסמינר, מספר שכאשר הגיע תורו לכתוב את שמות התלמידים ביומן לא היה מסוגל לעשות זאת: "הרגשתי כי איני יכול, איני רשאי ובקרבי סערה, ואז כולי התקוממות: ריבונו של עולם, היכן אנחנו במוסד עברי בירושלים או במוסד נוכרי בגרמניה?" ילין אביעזר, תשכ"ה, עמ' 51, וכן ילין אביעזר, "מרדות", בתוך: קמחי, תרפ"ט, עמ' 232–233.

43 התזכיר מובא בתוך: ילין אביעזר, "מרדות", בתוך: קמחי תרפ"ט, עמ' 235–236.

44 יחיאל מיכל פינס (1843–1913) היה חותנו של ילין. נולד ברוסיה ועלה לארץ בשנת 1878 כבא כוח קרן מזכרת משה ויהודית. הוא היה עסקן ציבור, איש חינוך סופר והוגה ופעל רבות להחייאת השפה העברית.

45 פרס, על אף היותו מורה עברי שפעל רבות להפצת השפה העברית, היה פחות קנאי לעברית ונטה ל'גרמניות'. כך על פי עדותו של י"צ קרליבך, שהיה מורה בסמינר בשנים תרס"ה–תרס"ז. ראו איגרת שכתב לילין מגרמניה ב 10/7/1908, בעת שהותו של פרס בגרמניה: "לולא מר פרעס "התגרמן" כל כך עד שהוא מאן ימאן לדבר עמי מלה אחת בלתי גרמנית, כי אז הקול העברי נשמע בבתינו מערב

התלמידים וחותמים בכל לב על דרישותיהם שהיו מבוססות ללא ספק, על החינוך שהם עצמם נתנו לתלמידיהם. שתיקתם סימלה יותר מכל את חוסר האונים שבו היו נתונים ואולי גם את הפחד ששיתק כל יכולת לשינוי.

האווירה המשיכה לתסוס, ובתוך כך בשלהי תרס"ח קבוצה מבין תלמידי הסמינר הוציאה לאור עיתון סטירי מחתרתי בשם "הצרצר" שבו נכתבה ביקורת לעגנית על המוסד.[46]

התגובה לפעולתם החתרנית הייתה עוינת. נאסרה עליהם כל פעילות באגודה כלשהי בלא הסכמת המורים, ונאמר להם כי ייאלצו לעזוב את המוסד, אם לא יקיימו את התקנון שלו. תגובות אלה אך הגבירו את התסיסה ותקריות דומות אירעו חדשות לבקרים. בקיץ תרס"ח נתכנסה אסיפה חשאית שבה הוצע לתבוע מן הסמינר להנהיג את העברית בכל המקצועות, שאם לא כן יכריזו שביתה. הצעה זו לא התקבלה, ובסופו של דבר הוחלט להסתפק במשלוח תזכיר ולהפנותו להנהלת המוסד ולא למורים, שידיהם כבולות. בתזכיר זה דרשו להטיל על כל המורים יודעי העברית ללמד בעברית, שכן כהן אילץ רבים מהם ללמד דווקא בגרמנית. כמו כן דרשו להחליף את המורים הגרמניים במורים יודעי השפה העברית.[47] לא נתקבל כל מענה לפנייתם, אך בראשית חורף תרס"ט הם הוזמנו לאולם המוסד, שם הבטיח להם כהן כי בשנה הבאה יוכנסו שינויים במוסד. בניגוד לציפיותיהם, נעשו גם נעשו שינויים: ראשי המורדים הורחקו, אחרים הורדו לכיתה נמוכה, אחדים נקנו ב"תמיכה" ואחרים "דוכאו בלי רחמים".[48] הדבר חרה היטב לילין, שתיאר כך את המצב בסמינר: "עתה ב"ה הכל שקט. התלמידים הכירו כי לא יצליחו מאומה בהתקוממותם והינם נכנעים למראה עין, והמורים באים, נותנים שיעוריהם והולכים. אין "מוריה" (אגודת תלמידים שהוקמה בשנת 1905, ע"מ), אין טיולים, אין נשפים, רק "נטיות פעלים" ושאלות אלגבריות והנדסיות, ולוגריטמיות... וכל ה"יות" שבעולם. המח עובד והלב קופא."[49]

למעשה היה זה מעין קדימון למלחמת השפות שניזונה, ללא ספק, מכל אותן תקריות ששיקפו את תסכול התלמידים ממעמדה העלוב של העברית במוסדם.

לקראת סופה של התקופה חלה הרעה נוספת במעמדה של העברית בבתי הספר של העזרה. באותה תקופה על פי עדותו של אביעזר ילין ועל פי עדויות אחרות, התעצמה העוינות של כהן, שראה בחומרה כל שמץ גילוי אהדה לעברית.[50] ייתכן שהעניין שגילתה

ועד בוקר" בתוך: מכתבים מירושלים, עמ' 83, וכן ראו מכתב קרליבך למשפחתו שבו הוא מספר על ערכי קריאה שהונהגו בבתי המורים בירושלים. הוא מספר על ערב כזה בבית ילין שנערך בעברית, ועל ערב אחר בבית פרס, שנערך בגרמנית. האיגרת מ 21/10/1906, שם, עמ' 51.

46 ראו: נ' ירושלמי, "פרשת תלאות", בתוך: קמחי תרפ"ט, עמ' 247–248.

47 ילין אביעזר, תשכ"ה, עמ' 51–52; ילין אביעזר, "מרדות" בתוך: קמחי, תרפ"ט, עמ' 235–236.

48 ד' אבישר, בתוך: קמחי תרפ"ט, עמ' 239.

49 איגרת ילין ליוסף צבי קרליבך ר"ח סיון, ילין, תשל"ו, עמ' 318.

50 ראו למשל: ד' אבישר, בתוך: קמחי, תרפ"ט, 237–239; איגרת ילין להופיין, כ"ט בטבת תרע"ד, ילין, תשל"ו, עמ' 17–18. ר' בנימין, תרע"ד, עמ' 98. ראו גם עדותו של אביעזר על תקרית שארעה

ממשלת גרמניה בהגברת השפעתה באזור ולחציה הבלתי ישירים על חברת העזרה, תרמו אף הם את תרומתם.[51]

על רקע זה התרבו החיכוכים, בעיקר בסמינר למורים, אך לא רק בו. אביעזר, בנו של ילין, החל ללמד בבית ספר למל וניסה בכל דרך להכניס את העברית בשעריו.

באיגרת שכתב ילין לאליעזר הופיין[52] גולל את הרקע למאורעות והצביע על השינויים שהתרחשו בשני מישורים — בעובדות ובאווירה. ככלל הצביע ילין על כך שיותר ויותר מקצועות נלמדו בגרמנית, בתוכם מקצועות שנלמדו קודם לכן בעברית. כהן ביקש ממורים שעד אז לימדו בעברית, שילמדו בגרמנית ואף ירד לחייהם של מורים שהתעקשו ללמד בעברית.[53] מבחני הסיום נערכו אף הם בגרמנית. ילין הדגיש באיגרתו, כי מלבד השינויים שהוזכרו הכריז כהן, הן בסמינר והן בבתי הספר, שמעתה יאכוף את לימוד המדעים בגרמנית "ולא ייתן עוד לרמות את חברת העזרה כאשר היה הדבר נוהג במשך כל הזמן שנתן להורות בעברית מבלי שיודיע זאת לברלין."[54] ילין ראה בכך אות כי גם המקצועות שהיו שנויים במחלוקת במשך התקופה האחרונה (כמו גיאוגרפיה, פדגוגיה מתמטיקה ופיזיקה), יילמדו על טהרת הגרמנית "ולא ישאר לעברית דבר חוץ מלימוד השפה עצמה והלימודיים היהודיים."[55] אולם דומה היה שהדאגה נבעה בעיקר מן התחזית שעל פיה המצב ילך ויחמיר, כיוון שתוכנית הלימודים בבתי הספר תותאם לדרישות הטכניון, שבו יילמדו כל המקצועות המדעיים בגרמנית.[56]

לו עם כהן כיוון שסרב בתוקף לחתום בגרמנית על קבלה עבור משכורתו. אביעזר חתם בעברית כהן כעס עליו ואף איים עליו שיעכב משכורתו. כך עשה אביעזר גם בפעם השנייה וכהן בכעסו אמר לו: "ובכן — יחתום בעברית אבל ידע ידע, כי בברלין תתקבלנה שתי המחאות כתובות בעברית, שלו ושל השמש התימני; אם מסכים הוא לכך ש"שם" (כוונתו לברלין ע"מ) יעמידוהו במדרגה אחת עם השמש— ניחא, אך אין זה לכבוד כלל." ילין אביעזר, "מרדות", בתוך: קמחי תרפ"ט, עמ' 233. לעומת זאת ראו דבריהם של מורי העזרה זוטא ופרס באספה הכללית השמינית של הסתדרות המורים שהתקיימה באלול תרע"ג. שניהם הגנו, כל אחד בדרכו, על חברת העזרה והציגו תמונה אחרת. מכתב חוזר א', עמ' י"ד צט"ז. ילין לא נכח באספה סוערת זו בשל שהותו בקונגרס הציוני שהתקיים ברינה.

51 רינות תשל"ו עמ' 37–41, וראו גם דעתו של פרידמן שאינו סובר כך, פרידמן, תשמ"א, עמ' 108–109.

52 איגרת ילין להופיין, לעיל.
אליעזר הופיין (1881–1957) ניהל את המשרד הארצישראלי בקלן (1910–1912). היה סגן המנהל הכללי של בנק אפ"ק ואחר כך מנהלו. פעיל בוועד הסיוע במלחמת העולם הראשונה.

53 דוגמת המורים ברוור, האמרשטיין וחברוני. ראו שם, עמ' 13–15, וכן ברוור, תשכ"ו, עמ' 482–483; מכתב חוזר ב' תרע"ד, עמ' ט"ו–ט"ז.

54 איגרת ילין להופיין, שם, עמ' 16.

55 שם.

56 שם, עמ' 19.

ילין כמונהג ולא כמנהיג — השתלשלות המאורעות במלחמת השפות

מלחמת השפות על היבטיה השונים תוארה במפורט במחקר.[57] במסגרת זו נציג את המאורעות העיקריים, תוך דגש על מעורבותו או אי מעורבותו של ילין בסיפור המעשה.

ברקע המאורעות עמדה השמועה כי בטכניון העומד לקום בחיפה השפה העברית לא תהיה שפת ההוראה היחידה, אף לא הראשית. הראשונים שפתחו בפעולות מחאה היו בוגרי הגימנסיה העברית ביפו ותלמידי בית המדרש למורים של העזרה ובית הספר למסחר, שבי"ז בסיוון תרע"ג (22/6/1913) שלחו תזכיר לקורטריון בברלין, שבו הביעו התנגדותם לכך ששפת ההוראה בטכניון לא תהיה השפה העברית. בעקבות תזכיר התלמידים החליט יוסף לוריא, יו"ר מרכז המורים, לאחר היסוסים רבים להצטרף למחאה. כיוון שכהן אסר על מורי העזרה לצרף חתימותיהם לתזכיר,[58] נשלח התזכיר בשם מרכז המורים בלבד. מורים צעירים, בתוכם אביעזר ילין, שלחו מכתב לכהן והודיעוהו שהם תומכים בתזכיר, שנשלח ללא חתימותיהם. העתק המכתב נשלח ללוריא, וכן נשלח תזכיר מחאה לחברת העזרה בברלין. ישיבת הקורטריון נדחתה מיולי לאוקטובר והתקיימה לבסוף כ 26 בחודש. הידיעה על החלטת הקורטריון על פיה לא תהיה השפה העברית שפת ההוראה העיקרית בטכניון ובבית הספר התיכוני שלידו,[59] הגיעה לירושלים רק בו' במרחשוון תרע"ד (6/11/1913). למחרת התכנסה חבורת תלמידים מן הסמינר והחליטה לשלוח מכתב להנהלת הסמינר, שבו דרשה שהעברית תהיה שפת ההוראה העיקרית, ואילו הגרמנית תילמד רק כשפה זרה. כארבעים תלמידים החליטו לפרוש מן הסמינר, אם תסרב ההנהלה לדרישותיהם. יומיים אחר כך התכנסה אסיפת משכילים בבית יבנה, שם דיווח ילין על הקונגרס הציוני האחד עשר שבו השתתף. במעמד זה ילין לא התייחס כלל להחלטת הקורטריון, אף כי יש להניח כי החלטה זו הטרידה אותו. לעומתו מחו חברים אחרים כנגד ההחלטה והחליטו לשלוח מברקי מחאה להנהלת הקורטריון.[60]

למחרת פנה כהן לילין והטיל עליו לאסור על תלמידי הסמינר למורים ובית הספר למסחר להתאסף לאסיפות. בסערת רגשותיו העז ילין לסרב בהטיחו בכהן, שכפרורקטור (סגן מנהל) אין הוא נותן לו להיות מעורב בעניינים הפנימיים והפדגוגיים של המוסד, והיות שאין הוא סובר שאחריותו לדאוג לעניינים אלה, כל עוד שוהה כהן בירושלים, הריהו מסרב לדרישתו.[61] ביו' במרחשוון (10/11/1913) התכנסה אסיפת מחאה המונית.

57 השתלשלות המאורעות בסעיף זה מבוססת בעיקר על: אלבוים־דרור, תשמ"ו, רינות, תשל"ב ושילה, תשנ"ה. כאשר אשתמש במקורות נוספים אציין זאת בגוף הדברים.

58 איגרת ילין אל הופיין, כ"ט בטבת, תרע"ט, ילין, תשל"21, עמ' 19. ראו גם גירסתו של כהן, תשכ"ז, עמ' 315; 328.

59 ראו בעמ' 1.

60 סילמן, ספר היובל, תרפ"ט, עמ' 187; ר' בנימין, תרע"ד, עמ' 102.

61 איגרת ילין לכהן, ט' במרחשוון, תרע"ד, A153/119/3 ראו גם: ילין, תשל"21 עמ' 1.

הייתה זו אסיפה ראשונה בסדרת אסיפות שהתקיימו בירושלים, ביפו ובמקומות אחרים ברחבי הארץ.[62] מורי העזרה לא נכחו באסיפה זו, אף המזרחי לא נטלה בה חלק. ביום זה יצא קדיש יהודה סילמן מעל גבי עיתון החרות בקריאה למורי העזרה שיתפטרו. איש מהם לא התפטר מלבד אביעזר ילין, שהתפטר ואף נכח באסיפה וייצג את אגודת הספורט "מכבי". בשלב זה ההחלטות התייחסו לטכניון ולבית הספר התיכון שלידו, והמטרה המוצהרת הייתה להשפיע על חברת העזרה שתשנה החלטתה ותנהיג את העברית כשפת הוראה בטכניון ובבית הספר המכין שלידו.[63] למחרת, בי"א במרחשוון (11/11/1913), התכנס ביפו מרכז אגודת המורים. לטענת לוריא, פגישת המרכז התעכבה, כיוון שהם חיכו לבואם של נציגי המורים מירושלים: שלמה שילר מנהל הגימנסיה העברית ודוד ילין, סגן מנהל סמינר העזרה. בסופו של דבר ילין לא הגיע והודיע להם שכהן אסר עליו להשתתף בישיבה זו.[64] אף בישיבה זו הודגש כי המלחמה היא כנגד הטכניון ובית הספר שלידו, והוכרז חרם על המורים שיסכימו ללמד במוסדות אלה. באותה אסיפה סיפר יוסף אהרונוביץ, ממנהיגי "הפועל הצעיר" ועורך ביטאונה, על התסיסה הגדולה שפקדה את התלמידים. הוא עמד על כך שהתומך העיקרי שלהם מאז ומתמיד היה דוד ילין, אך עתה הוא מתרחק מהם ומפנה אותם להנהלה. לדברי אהרונוביץ, התלמידים נמנעו מלפנות למרכז המורים מהחשש שהדבר ייוודע לילין. לדבריו, הם רוצים לעזוב את הסמינר, ויש ביניהם כאלה הרוצים לעמוד לבחינה לפני הסתדרות המורים, ואחרים המבקשים להתקבל לגימנסיה. במכתב לתלמידים מיום י"ג בחשוון (13/11/1913) דיווח אהרונוביץ כי מרכז המורים התלהב ממעשי התלמידים, אך מטעמים שונים אין הוא יכול להכריז על כך במפורש. הוא מסר להם שהמרכז מבטיח שאם הם יעזבו את הסמינר, המרכז יתמוך בהם מוסרית, וישתדל גם במתן עזרה חומרית. במכתב מוצגת עמדת הסתדרות המורים בשלב זה: תמיכה בתלמידים, אך לא תמיכה גלויה ואקטיבית; תמיכה במחאותיהם, אך לא הליכה בפועל בראש המחנה. והסיבה לדברי אהרונוביץ היא דוד ילין "הוא חבר שלנו ואין לנו רשות מוסרית לבוא בדברים עם התלמידים ולענות להם בשם המרכז ולהעלים את זה מאחד מחברי המרכז; לגלות ג"כ אי אפשר, כי זה יזיק לענין...".[65] אהרונוביץ מעודד את התלמידים לשים קץ למשחק הטרגי־קומי הזה שמשחקת עזרה בארץ ישראל ומביע בטחונו בכך שגם ילין, זוטא ומורים נוספים יצטרפו אליהם לבסוף. אין ספק שלא רק ילין גרם לכך. אמנם לוריא היה מודע לכך שמורי העזרה לא ימהרו לעזוב את משרותיהם וגם ידע שאי אפשר לכפות זאת עליהם, אך הוא התחשב בעמדתם, בשל רצונו לשמור

62 ראו בפירוט אצל שילה, תשנ"ה.

63 שילה עמדה על כך שכל העקרונות של המאבק הרשמעו כבר באסיפה זו, בתוכם הקמת חלופה לאומית והתפטרות כל מורי העזרה, אך ההחלטות כוונו רק כלפי הטכניון ובית הספר שלידו. ראו שילה, תשנ"ה, עמ' 99–100.

64 מכתב חוזר א' תרע"ד, עמ' ל"א.

65 המכתב נדפס ב"נפש ליוסף לוריא", תרצ"ח, עמ' 140–141. מובא אצל אלבוים־דרור, תשמ"ו, עמ' 333.

על הסכמה רחבה בתוך הארגון. מעבר לכך הוא היה איש מתון שנטה לדרך הפשרה וגם סבר שאם התלמידים ישאו את דגל המאבק, יגברו הסיכויים להצלחתו.[66] כל אלה יחד גרמו לכך שלוריא בדומה לילין הובל בשלב זה על ידי הצעירים עד שנשא בתפקיד מרכזי בניהול המערכה.

ומה סבר ילין באותה עת? את התרחקות התלמידים ממנו פירש בפשטות: התלמידים מתרחקים ממנו על מנת להגן עליו, כיוון שאין הם רוצים שיחשדו בו בהסתתם.[67] בנוגע למאבק הוא חשב שיש להרבות את הדרישות במוסדות העזרה להוראת הלימודים דווקא בשפה העברית ולהשתדל כי החלטת הקורטריון לא תשפיע על המוסדות הקיימים. אף על פי שלא הצטרף למאבק עדיין, לפחות לא בלבושו הלוחמני, כתב לאחד העם ב״א במרחשוון תרע״ד (11/11/1913), כי לדעתו יש להוסיף בערים ״בתי ספר עבריים שלא יהיו תלויים בדעת החברות הפילנתרופיות שבמערב, אשר סוף סוף כרחוק מזרח ממערב הן רחוקות משאיפותינו.״[68] דבריו אלה עולים בקנה אחד עם הדברים שכתב לאוסישקין עוד בשנת תרס״ה,[69] ודומה שהטרידו אותו במהלך השנים, ויותר בשנים האחרונות שבהן ראה כי תחזיותיו מתגשמות. עם זאת בשלב זה הביע ילין ספקנות באשר לתועלת הממשית שתצא מן המחאות.[70]

ב״ב במרחשוון (12/11) התכנסו מורי יפו וקבעו מפורשות כי המאבק אינו רק כנגד הטכניון אלא כנגד מוסדות החינוך של חברת העזרה שבהם מונהגת הגרמנית כשפת הוראה. בישיבה זו וגם בישיבה שנערכה למחרת, שאליה הוזמנו נציגי היישוב החדש על ידי אגודת המורים, אומצה הגישה שגרסה מלחמה כוללת במוסדות העזרה. הוקמה אגודה לחיזוק החינוך ונוסדה קופה למען המורים העתידים להתפטר. בט״ז במרחשוון (16/11) תלמידי הכיתות העליונות של בית הספר של העזרה ביפו שבתו בתמיכת ההורים. כך בכך הגישו בקשה למנהלם ללמוד הכול בעברית. מורי העזרה ביפו החליטו להצטרף והודיעו כי מי״ז במרחשוון ילמדו הכול בעברית. הם זכו לתמיכה ציבורית רחבה. בירושלים השביתו תלמידי הסמינר למורים את לימודיהם בי״ח במרחשוון (18/11), משלא נענו על ידי הנהלת הסמינר. במקביל התעצמו פעולות המחאה ביפו והגיעו לשיאן בשביתה בכ׳ במרחשוון (20/11).

כאמור, בכל אותה עת היו אסיפות המונים ברחבי הארץ, אחת מהן נערכה בירושלים בי״ט במרחשוון (19/11), ובה השתתפו אנשי ציבור רבים. במעמד זה הסתמן שינוי — ממגמת זעקה ותחנונים, שמטרתה שינוי החלטת הקורטריון, למגמה אקטיביסטית המשבחת את התלמידים ואת הוריהם ביפו ואת הסמינריסטים בירושלים ומתנגדת להלך הרוח הלא עברי השורה במוסדות העזרה.

66 סילברט 1991, עמ׳ 205–207.

67 איגרת ילין לאליעזר הופיין, כ״ט בטבת, תרע״ד, ילין, תשל״ו עמ׳ 21.

68 איגרת ילין לאחד העם, י״א במרחשוון תרע״ד בתוך ילין, תשל״ו, עמ׳ 2.

69 ראו לעיל.

70 ראו האיגרות לאחד העם (לעיל) ולשמריהו לוין, י״א במרחשוון תרע״ד, ילין, תשל״ו, עמ׳ 2–3.

כמה ימים אחרי פרוץ השביתה, על אף אזהרותיו ואיומיו של כהן, כינס ילין את מורי העזרה בירושלים, על פי בקשת המורים הצעירים. היה זה לאחר סדרת ישיבות בראשותו של כהן שבהן לא נתן פתחון פה למורים.[71] באספה זו הוחלט פה אחד כי ״מכירים בזכות הלשון העברית בתור שפת ההוראה בכל המקצועות השונים״, ולדברי ילין: ״רוב המורים הסכימו ללכת בשאלה זו עד הקצה האחרון.״[72] נראה לכאורה, שמורי העזרה, בהנהגתו של ילין, הצטרפו למאבק בישיבה זו. אך לא היא. הם אומנם הצהירו על הזדהותם עם מטרת המאבק, אך הם לא הגישו את התפטרותם למרות דרישת דעת הקהל, וניסו עדיין להשפיע על החברה לשנות החלטותיה. אומנם היו מורים שרצו להתפטר, אך המורים הוותיקים, וילין בראשם, שכנעו אותם שלא לעשות כן והחליטו כי אם החברה לא תיעתר לבקשתם, יתפטרו בסוף ״זמן חורף״.[73] כמה ימים אחר כך, בכ״ד במרחשוון (24/11/1913), שוב התכנסו מורי העזרה בירושלים, הפעם עם שליחי אגודת המורים ביפו. בפגישה זו הביע ילין את תקוותו כי חברת העזרה תשנה החלטותיה. הוא פקפק עדיין בנכונות מעשיהם התקיפים של אנשי יפו והזהיר כי רצונם לייסד בית ספר עברי חדש יזיק לאנשי ירושלים. למורת רוחם של ילין ואנשיו הסתיים המפגש בהחלטה לאפשר לאנשי יפו להמשיך בדרכם בסיוע אגודת המורים.[74] כבר למחרת, בכ״ה במרחשוון (25/11/1913), כשפג האולטימטום שהציבו הורי בית הספר לבנים ביפו לחברת העזרה, התפטרו המורים והכריזו שלמחרת יוקם בית ספר חדש בהנהגת המורים שהתפטרו. בעוד אנשי יפו חשו רוממות רוח והובילו את המאבק מתוך תודעת שליחות, המשיכו ילין ואנשיו בהיסוסיהם. ילין כבר הבין בשלב זה כי אין דרך חזרה, אך עדיין העלה ספקות וחששות בנוגע ליכולתו של היישוב לקחת על עצמו משימה כה כבדה, בעיקר מן הבחינה הכלכלית.[75]

למחרת, בכ״ו במרחשוון (26/11/1913), ביום שבו נפתח בית הספר החדש ביפו, הגיע לירושלים ד״ר פאול נתן, מזכיר חברת העזרה. נציגי יפו: מאיר דיזינגוף, זאב גלוסקין ואליעזר הופיין באו להיפגש עמו, אבל הפגישה לא צלחה. ילין כנציג המורים ומנהיגם רצה להיפגש עמו, אך הוא הסכים להתראות עמו רק לאחר חמישה ימים. לילין היה ברור שדחיית הפגישה עמו אינה מקרית, שכן נתן שהכיר היטב את מעמדו הציבורי של ילין קיבלו אחרי ״כל רבני הפרושים והחסידים.״[76] את מורי בית הספר לא הזמין

71 איגרת ילין לאשתו איטה מכ״ה במרחשוון תרע״ד, ילין, תשל״ו עמ׳ 3–4.

72 איגרת ילין אל מנחם אוסישקין מכ״ה במרחשוון תרע״ד, שם, עמ׳ 5.

73 איגרת ילין להופיין, לעיל, עמ׳ 20.

74 אצ״מ A153/119/2.

75 ראו להלן בסעיף: היבט חינוכי — מפעל חיים.

76 איגרת ילין להופיין, לעיל, עמ׳ 20. וראו גם דברי ר׳ בנימין: ״כל ארחי פרחי של ״עזרה״ נתקבלו לראיון בו ביום או בימים הבאים, רק זקן המורים, הפרורקטור של בית המדרש למורים ד׳ ילין, קיבל תשובה שיתקבל לראיון רק ביום שני בשבוע הבא...עבדה קלילה זאת אמרה הרבה. היא אמרה שלא בא נתן לחקור ולהשלים באיזה אופן, עם המצב, אלא לנצח — ויהי מה.״ ר׳ בנימין, תרע״ד, עמ׳ 104.

ביחד אלא נקט בשיטת הפרד ומשול: כל מורה הוזמן לבדו. לפי דברי כהן, הד"ר נתן לא הבין מה לילין ולהתנגדות שפרצה, שכן ילין מעולם לא התאונן על קיפוח השפה העברית בסמינר. כהן אף מוסיף שילין הסכים לכך שהמורים לא יחתמו על התזכיר של לוריא שהוזכר לעיל, וכן את העובדה שרק לפני כמה שבועות ביקש העלאה במשכורת.[77] אף על פי כן סביר להניח שנתן וכהן גם יחד הכירו את עמדתו של ילין ולא הופתעו מדרישותיו. ואכן ילין הגיש לנתן בשם המורים תזכיר ארוך שבו נוסחה במתינות, בנימוס ובאיפוק דרישת המורים ונימוקיה. בתזכיר הוצגו בעיקר נימוקים פרגמטיים. ראשית, נטען שכפי שהדברים נעשו עד כה, השפה הגרמנית לא נלמדה על בוריה, זאת כיוון שלומדים בה את רוב המקצועות, שבהם שמים המורים דגש על המקצוע ולא על השפה. כתוצאה מכך התלמידים מתרגלים לדבר בשגיאות, והלימודים הופכים להיות שטחיים, כי התלמידים חושבים שהם מבינים בעוד שאינם מבינים: "סובל המקצוע בגלל השפה, וסובלת השפה בגלל המקצוע". בנוסף לכך ההוראה בגרמנית או בשפה אירופאית אחרת ולא בעברית אינה מתאימה לצורכי היישוב בארץ ישראל שהינו מפורד ומפולג. רק השפה העברית תגרום לאחדות הציבור, ותחזק את הצעירים להיאחז בארץ ולא לצאת לחו"ל. מבחינה פדגוגית, המקצועות השונים צריכים להילמד בעברית, על מנת שהמורים שילמדו בעברית בבתי הספר העממיים יכירו את המונחים והמבטאים במקצועות השונים. רק לבסוף הועלה הנימוק הלאומי: "שואפים אנו לבסס מצבנו בארץ לימים העתידים לבוא... תחיית השפה העברית היא אידיאל הממלא חלק גדול מתוכן חיינו ובתי ספרנו הם העוזרים היותר חשובים..." בסיום התזכיר מובעת תקווה שחברת העזרה אשר עזרה כה רבות להתקדמות השפה העברית תקבל את החלטת המורים (להורות בעברית) ותוכיח "כי היא היא החברה הקרואה מצד ההשגחה העליונה להרים בגאון דגל תחיית עמנו על אדמתנו."[78]

לטענת ילין, הוא וחבריו עשו הכול כדי למצוא פשרה: הם ביקשוהו שיאות להביא את השינויים המבוקשים אחר זמן או שייתן למורים להורות בשפה העברית, ואם תחליט החברה שאין היא מעוניינת בכך, יעזבו המורים את בית הספר בשלום. אך נתן לא רצה לשנות ולא להבטיח.[79] בו' בכסלו שיגרו שמונה עשר מורים, ובראשם ילין, מכתב לחברת העזרה, שבו הודיעו כי אינם יכולים להמשיך בתפקידם כל עוד החברה לא משנה מדיניותה בנוגע לשפת ההוראה. למכתב זה צירפו מכתב שבו הודיעו שאם תוך חמישה ימים מיום שיגור המכתב לא ייענו, תיכנס התפטרותם לתוקף בעוד חודשיים.[80] אף כאן הותירו פתח לשינוי: מצד אחד הם קיוו שההחלטות ישתנו בפרק זמן זה, מצד אחר הפגינו אחריות, כך שבפרק זמן זה תוכל ההנהלה למצוא מורים שיחליפו אותם. בשלב זה שוב הייתה ידם של המורים הוותיקים על העליונה: שוב עיכבו את הפרישה, שוב שכנעו את

77 כהן, תשכ"ז, עמ' 328.
78 אצ"מ A153/119/1.
79 איגרת ילין להופיין, לעיל.
80 המכתבים התפרסמו בעיתון החרות, י"ב בכסלו (11/12/1913).

המורים הצעירים, שלא רצו לחכות חודשיים, אף לא חמישה ימים. ד"ר פאול נתן ראה את הדברים אחרת: לטענתו, אי אפשר לקבל החלטות בצורה כל כך חפוזה, כי רק החברה בברלין יכולה לדון בכך. לדבריו, המורים יודעים על כך, ולכן כוונתם ברורה.[81]

האם באמת האמין ילין שגישת העזרה עשויה להשתנות או ש"ימי החסד" שניתנו לחברה, היו בבחינת מחווה נימוסית ותו לא? דומה שילין הבין שכלו כבר כל הקיצין ובכל זאת ניסה בדרכו התמימה למנוע את הנתק המוחלט, על מנת שלא להפקיר לגמרי את בתי הספר וגם "כי חייבים אנו להתנהג עם חברת העזרה מנהג של יושר".[82] אפשר שבכך רמז על ההיבט החוקי של עזיבת המורים. לעומתו סברו כהן ונתן שמטרת פסק הזמן הזה נועדה לאפשר למורים להשפיע על תלמידיהם שיצטרפו אליהם.[83] כך או אחרת כהן ונתן לא חיכו לתום חמשת הימים. בט' בכסלו (8/12/1913) הזמין כהן לחגיגה בביתו שלושים מתלמידיו הנאמנים ועמם כמה מורים ובישר להם על פתיחת הסמינר. למחרת, בי' בכסלו (9/12/1913), נפתח סמינר העזרה. ילין ושאר המורים שהיו חתומים על המכתב לא הוזמנו לפתיחה. כתגובה שלח ילין מכתב לד"ר נתן, שבו קבל על כך, שהוא המכהן כסגן מנהל קבוע לא הוזמן לפתיחה, ואף לא קיבל תשובה על המכתב ששיגר לו בשם המורים. עלבונו של ילין השתקף במכתב זה, שבו הזכיר את תרומתו למוסדות החינוך של העזרה, הן באיסוף כספים והן בעבודה של עשרים וחמש שנים, שהוציאה שם טוב למוסדות העזרה. זאת לעומת כפיות הטובה של נתן שבאה לביטוי במהלכיו.[84] כעסו של ילין משקף במידה מסוימת את תמימותו, שכן פתיחת הסמינר באה כתגובה למכתב האולטימטום שנשלח על ידי המורים וכוּונה בפירוש כנגדם, כך שברור היה שמבחינת כהן ונתן נפתחה תקופה חדשה, שבה לא יקחו חלק המורים הלוחמים, שהגישו למעשה את התפטרותם. באותו ערב שלח נתן מכתב לילין שבו דחה את דרישותיהם של המורים בהדגישו כי רק הוועד המנהל של החברה יוכל לדון בהן. היות שברור שאי אפשר לקבל החלטותיו בזמן כה קצר, הוא מפסיק את עבודת ילין ואת עבודת כל החותמים על המכתב "עד ההחלטות הבאות של ועד הנהלת העניינים". זאת כיוון שלאור מעשיהם לא יוכל עוד לסמוך עליהם.[85]

נראה אפוא שלכאורה, גם נתן משאיר פתח לשינוי, אך גם מנקודת ראותו ברור היה כי כבר אין דרך חזרה.

במהלך זה הובהר לילין בצורה שאינה משתמעת לשני פנים, שחברת העזרה ויתרה עליו ועל יתר חבריו והאמינה כי יש בכוחה לנהל שגרת לימודים גם בלעדיהם.

שאר המורים לא ידעו על המכתב שנשלח לילין והגיעו לבית הספר למחרת היום, חלקם כדי ללמד וחלקם כדי להיפרד מתלמידיהם. תגובת כהן שחשש שהמורים יסחפו אחריהם

81 מכתב מ 9/12/1913, שם.
82 איגרת ילין להופיין, לעיל, עמ' 22.
83 כהן, תשכ"ז, עמ' 329.
84 מכתב ילין לנתן 19/12/1913 . פורסם בעיתון החרות, י"ב בכסלו (11/12/1913).
85 מכתב מנתן, שם.

את תלמידיהם הייתה חד משמעית: למורים האלה אין חלק ונחלה במוסדות העזרה. במעמד שבו נכחו כהן, נתן, הקונסול הגרמני, שוטרים תורכיים והמורים שביכרו להמשיך בעבודתם סולקו המורים בבושת פנים. רבים מן התלמידים הצטרפו אליהם ואחרים נכלאו בכיתות. הייתה מהומה גדולה שהדיה נשמעו בכל ירושלים וגרמו להתרגשות גדולה.[86]

תגובת המורים בירושלים לא אחרה לבוא. בי״א בכסלו (10/12/1913) הם הכריזו על הקמת בתי ספר חדשים לבנים ולבנות. בי״ד בכסלו (13/12/1913) התכנסה אסיפה רבתי בבית יבנה. הפעם הופיע דוד ילין שאף נשא באסיפה את הנאום המרכזי. בדבריו העלה ילין את הטיעון שהושמע על ידי תומכי חברת העזרה, על פיו המלחמה בעזרה הינה מלחמה כנגד הדת ובתי הספר החדשים הם בתי ספר לכפירה, פורקי עול הדת החפצים בהריסתה ״כאילו היתה שפתנו והדבור בה להריסת דתנו״ וכאילו היה באמת הלימוד בשפות הזרות למקומם הדת. ילין פנה אל הציבור — אל אלה שבאו לאסיפה בשל תמיכתם אך גם לאלה המהססים: ״האמנם אינכם מכירים אותנו?״ הרי ״לכם אשר בתוככם הננו יושבים ולעיניים הגלויות הננו מורים זה עשרות בשנים, לכם אשר כל צעדינו גלויים לעיניכם וכל מעשינו לא נעלמו מכם האם לכם יוכלו לפזמן פזמונים כאלה?״[87] בהמשך פרס את עקרונות המאבק בנוגע לשפה העברית ואף שיתף את השומעים במורכבות ההחלטה לפרוש מן העזרה, תוך שהוא משווה בין ״המתפרצים״ הלא הם המורים שפרשו מן העזרה למורים הנשארים, שתמכו אף הם בדרישה כי כל המקצועות יילמדו בעברית, אלא שהם האמינו שבסופו של דבר תתרצה חברת העזרה, ואילו ״המתמרדים״ פקפקו בכך, כיוון שראו כי ההתקדמות אינה עקבית: ״הלכו צעד אחד קדימה, ואחר שבו שני צעדים אחורנית.״ לפיכך החליטו כי ״צריך לשים פעם קץ למשחק הזה בגורל ילדינו.״[88] גם בניתוח זה, שאינו רואה את המורים שלא הצטרפו למאבק כבוגדים, אלא מבין את מורכבות מעשיהם, ניכרות מתינותו וזהירותו של ילין ויכולתו להכיל דעות השונות מדעתו. ויותר מכך הרי הוא עצמו היה שותף כל הזמן להסכנות זו. ודוק, הדברים נאמרו קבל עם ועדה ברגעים של רוממות רוח ושמחה אלי קרב.[89]

בית המדרש למורים העברי נפתח למחרת, בט״ו בכסלו, תחת כיפת השמים, ללא ספרים, ללא לוחות, ללא קתדראות וספסלים, אבל באווירה של רוממות רוח ובתחושה

86 שערוריה בירושלים, החרות, י״ג בכסלו, תרע״״ד (12/12/1913); לנדאו 1972, עמ׳ 182–184; סיון תשמ״ד, עמ׳ 126–127 (על פי חוברת בהוצאת לשכת המרכז הציוני בברלין, תרע״ד). היו שעמדו על ההגזמה בתיאורים אלו בעיתונות. למשל אחד העם שהסתייג מן התיאורים האלה וממדיניותה של ההסתדרות הציונית במאבקה נגד העזרה בבטאוניה. לסקוב תשס״ו, עמ׳ 394.

87 החרות, כ״ב בכסלו תרע״ד, 21/12/1913.

88 שם.

89 ברור שגישה זו לא נועדה למשוך כוחות חדשים לבתי הספר העבריים שכן ילין התמיד בגישה מתונה זו. ראו למשל: דברי הגנה על המורים שנשארו בעזרה עד סוף זמן חורף. החרות, ט״ו בכסלו, תרע״ד (14/12/1913); וכן ראו עדותו של ברוור: ברוור, תשכ״ו, עמ׳ 491.

שזהו רגע היסטורי שייזכר לדורות. ילין, המנהיג שהיסס ודחה את ההכרעה מיום ליום קיבץ סביבו מורים ותלמידים ונשא דברים:

... כשחרבה ירושלים לפני אלפיים שנה יצא יוחנן בן זכאי עם קומץ תלמידיו ליבנה כדי להקים שם את בית מדרשו, ואותו בית מדרש נעשה נדבך ראשון לבית המדרש הנצחי של עם ישראל, שאיש לא יוכל להרסו לעולם. כך ניצל לב ליבו של עמנו. במרוצת הדורות נוצרה מסביב ללב זה שכבת דם קרוש, שהלכה והתעבתה עד שהלב כולו כמעט התאבן. והנה, התאספנו כאן כדי להשיל את הקליפה הסוגרת על לב האומה, שנוכל שוב להקשיב לפעימתו. והשפה העברית היא שתחולל את הפלא תשוב ותפיח חיים לגוף. אתם הצעירים, הדור החדש, תזכו לחיות חיים טבעיים, חיי חירות ככל העמים.[90]

באותו יום פרסם ילין בעיתון קריאה לתלמידים, להוריהם ולציבור כולו, שבה הסביר את האירועים, עמד על ההקרבה של המורים ועל כך שגורשו מבתי הספר אף על פי שהשקיעו בהם את מיטב כוחותיהם ובזכותם יצא לבתי הספר ״שם טוב בארץ לאלוקים ואדם.״ ילין הדגיש בקריאה זו שנפתחה והסתיימה במילים: ״לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי אמר ה׳ צבאות״, את החינוך היהודי השלם ואת השאיפה ״להקים דור רענן ובריא לעם ישראל, לדתו, לתורתו ולחכמתו...״[91] קריאה זו טבועה בחותם דתי — לאומי, שעל פיו רצה ילין לחנך בבתי הספר החדשים.

חמש סיבות אפשריות להססנותו של ילין

עם תום המאבק במבט לאחור תיאר ילין את מצבם הקשה של המורים הלאומיים בחברת העזרה, שמצד אחד דבקו במשימת ההוראה, אך מצד אחר קיוו לשנות את מעמדה של השפה העברית במוסדותיה.

היתה לנו... המלחמה פנימה וחוצה: עם מר כהן מצד אחד, מלחמה כנגד רצונו התמידי והבלתי נפסק להשליט בבתי הספר את הגרמנית יותר ויותר, ועם כל העולם הלאומי מצד שני, להוכיח אמיתות שאיפתנו הלאומית, וביחד עם זה להצדיק את חברת העזרה, אחרי שגם אנו בעצמנו חשבנו את מר כהן בתור האחראי היחיד בעד כל השאיפות האלה... זה היה מצב פסיכולוגי משונה, מלא עניינים פנימיים שלא ניתנו להיגלות החוצה...[92]

דומה שילין היה מתוסכל בעיקר בשל חובת ההוכחה על נאמנותו הלאומית. וכי לא עשה

90 לנדאו, 1972, עמ׳ 185.

91 החרות, ט״ו בכסלו, תרע״ד.

92 איגרת ילין להופיין, כ״ט בטבת תרע״ד, עמ׳ 18.

רבות למימושה כחבריו האחרים?! העובדה שהיה חבר באגודת המורים אך העצימה את תחושת התסכול ומשהחליט להצטרף חש כמי שמשיל מעצמו עול כבד ויוצא לחרות. מה גרם לילין להתמהמה? מדוע היסס כל כך? הרי ידע עד כמה מצפים הנאבקים להצטרפותו של מי שנתפס בעיניהם כמחנך וכמוביל שהחייאת השפה והפצתה היו בנפשו.

א. היבט חינוכי — מפעל חיים

ילין, כאמור, היה מן המחנכים הוותיקים שלימדו במוסדותיה של חברת העזרה עם היווסדם. כפי שכבר ציינו, הוא הקים את גני הילדים העבריים עוד לפני שהעזרה לקחה אותם תחת חסותה. לסמינר למורים מיסודה של החברה היה שותף כבר מן ההתחלה, ובשנים האחרונות אף כיהן כסגן מנהל. תחושת השליחות שהניעה את ילין עם הקמת הסמינר המשיכה ללוותו במשך שנות ההוראה שבהן חינך עם מורים עבריים אחרים דור של צעירים עבריים שהוקירו את השפה העברית ותרמו להפצתה. ילין חש את השינוי במעמדה של השפה לא רק כאיש חינוך אלא גם בביתו פנימה כאב למשפחה. עד כמה שהדבר מפליא, איטה, אשת ילין, לא דיברה עם ילדיה בעברית,[93] והעברית הייתה בעיקר "שפת אב".[94]

רק כשילדיהם הצעירים, אבינועם ואהובה, למדו בגן הילדים, הפכה העברית אט אט לשפה השלטת בבית.[95]

במו עיניו ראה ילין שמה שלא הצליח להנהיג בביתו באופן טבעי, הלך והתממש בזכות החינוך שניתן בגן הילדים העברי. לא היה זה מקרה יחיד. יותר ויותר ילדים דיברו עם אימותיהן בעברית והשפה קנתה אחיזה בבתים רבים.[96] בבתי הספר גדלו ילדים שדיברו עברית והיו כאלה שעם התבגרותם נעשו קנאים לשפה העברית. אחד מהם כאמור היה בנו של ילין, אביעזר, שנלחם למען העברית כתלמיד ואחר כך גם כמורה צעיר.[97] זאת ועוד, לצד היותם של המוסדות מרכז להפצת השפה העברית, הם הנחילו ערכים שהיוו חלק בלתי נפרד מן החינוך הלאומי־ציוני. בתוכניות הלימודים ניתן מקום נכבד ללימוד

93 הדבר מפליא לא רק בשל היותה אשת ילין, אלא גם בשל היותה בתו של יחיאל מיכל פינס, שפעל רבות להחייאת השפה והפצתה. בשנת תרמ"ב ייסד עם משכילים נוספים חברה לתחיית הלשון בשם "תחיית ישראל", ומאוחר יותר פעל גם בחברה "שפה ברורה", מיסודו של אליעזר בן יהודה. הוא פעל בוועד הלשון, חידש מילים, כתב ספרי לימוד בעברית בסגננונו המיוחד, השתתף בעיתון "הצבי" ועוד.

94 כשילין היה כחו"ל, בעת מסעו בשנת 1901 שיתף את איטה בדאגתו על אודות העברית של בנם הקטן אבינועם: "המדבר איש עם אבינועם עוד עברית? מה חפצתי כי המילים הראשונות אשר ילמד, ילמד בעברית". בכך רמז על צערו כי העברית אינה שפת האם שלו. איגרת לאיטה מכ"ו במרחשוון תרס"א, אצ"מ A153/25/3.

95 לצאצאי, חלק כ' תשל"ט, עמ' 84.

96 ראו בראדון, תש"ן, עמ' 14–16.

97 ראו לעיל.

החקלאות, המלאכה וההתעמלות והטיולים ברחבי הארץ תרמו לא רק לאוורור התלמידים ולקשר בין המורים לתלמידים, אלא גם לחיזוק הזיקה של התלמידים לארץ ולמורשת.[98]

גם אם חל כרסום במעמדה של השפה בשנים שקדמו למלחמת השפות, ילין לא שכח כי אפריים כהן רייס היה שותף לצמיחתו של מפעל שניתן בו מקום נכבד לשפה העברית. והרי כהן בעצמו היה שותף למגמות אלה בעבר.[99] ילין ידע שהמורים העבריים ממשיכים לעשות מלאכתם נאמנה, ושגם עתה חברת העזרה ובעיקר אפריים כהן רייס אינם יכולים להתכחש למגמה זו ולהחזיר את הגלגל לאחור. יש להדגיש, כי תהליך הפיכת העברית לשפת הוראה בחלק מן המקצועות, לצד אווירה מסורתית־דתית אפיינו דווקא את מוסדות העזרה ולא את מוסדותיה של חכי"ח, שבהם הפיצו את לשונה ותרבותה של צרפת.[100] מעמד העברית במוסדות העזרה שפר פי כמה ממעמדה במוסדות חכי"ח. מדוע אם כן הופנתה המלחמה דווקא לעזרה ולא לכי"ח? דומה שהתשובה טמונה בכך שאיש לא ציפה מן הכי"ח שתשווה למוסדותיה אופי עברי כפי שציפו מן העזרה.[101] ילין חש חלק בלתי נפרד ממוסדות העזרה וכך גם נתפס על ידי אחרים. הוא האמין שביום מן הימים הם עתידים להפוך למוסדות עבריים, שכן הדרך הייתה כבר סלולה אף שנראו בה מהמורות וקשיים. הוא סבר אם כן שחברת העזרה לא תוכל להתכחש למגמות אלה. אדרבה, הוא חשב שאם יעזבו עתה המורים העבריים את מוסדות העזרה, הם יגרמו לכך שהטכניון כולו יהיה גרמני ובעקבותיו כל בתי הספר. הוא חשב שאביעזר טעה כשהתפטר מבית ספר למל כי בכך לא תרם דבר. להיפך, הוא גרם לכך שיבוא במקומו מורה פחות קנאי לעברית.[102] פחדו הגדול היה שהצטרפות המורים העבריים למאבק תביא להתמוטטות המפעל, שאותו ראה כמפעל חיים. המפעל כרשת חינוך ימשיך אומנם לפעול, אך יתנכר לעברית, שכן לא יהיו בתוכו מורים שילמדוה, יפעלו לביסוס אהבתה ויילחמו למענה.

כללו של דבר, ילין עסק בעשייה חינוכית במשך עשרים וחמש שנים. לצד הקשיים ורגעי הייאוש הוא ראה את ההצלחות היחסיות, בעיקר בנוגע לשפה העברית ולחינוך

98 רינות, תשל"ב, עמ' 238. ראו גם מסמך בכתב ידו של ילין: דוח על אודות בית המדרש למורים ובית הספר למסחר של חברת העזרה ליהודי גרמניה בירושלים, קיץ תרע"א, 1911, אצ"מ A153/112/1; ובמיוחד הדיווח על הטיול לשכם, עמ' 9–11.

99 כך למשל היה כהן שותף נלהב להעלאת "זרובבל", המחזה הראשון בעברית ואף שימש כבמאי ההצגה. אופק תשמ"ג, עמ' 38.

100 גם במוסדות כי"ח למדו תלמידים רבים. אף כי במוסדות העזרה למדו יותר תלמידים. בשנת 1912 למדו בארבעה עשר מוסדות כי"ח בא"י בסך 1757 תלמידים, ואילו בשמונה עשר מוסדות העזרה למדו 2214 תלמידים Brodetsky, Cultural Work in Palestine, 1916, pp. 187–188. מובא אצל אלבוים דרור תשמ"ו עמ' 241–242, לוחות 4 ו 5.

101 ראו גם דעתו של המורה זוטא, על פיה אף על פי שההשכלה האירופית נקלטה "בחלבו ובדמו" של כהן ושהגרמנית הייתה תרכותו הטבעית, אהב גם את העברית. דווקא חיבתו זו גרמה לכך שהמלחמה תופנה דווקא כלפי העזרה שבה ניתן על אף הכול חינוך לאומי, והציפיות היו בהתאם לכך. זוטא, בתוך: קמחי תרפ"ט, עמ' 125.

102 איגרת אל שמריהו לוין, י"א במרחשוון תרע"ד, עמ' 3.

הלאומי וחשש להפקיר את המפעל בידיים לא לאומיות. הקמת רשת חלופית שתכבוש את מקומה של חברת העזרה בארץ, נראתה לו בלתי ריאלית מבחינה כלכלית. הוא חשש שלא יהיו די תקציבים למפעל זה וששהיישגים שהושגו במהלך השנים ירדו לטמיון.[103] במבט לאחור ההצלחה באיסוף הכספים מן העולם היהודי מעוררת השתאות רבה, אך בעת התרחשות המאורעות, קשה היה לילין כמו לרבים אחרים, להעלות על הדעת כי התרומות לקרן בתי הספר תוכלנה לקיים מפעל חלופי. לפיכך השהה החלטתו וציפה לכניעת החברה בדרכי שלום.

ב. היבט דתי

דמותם של בתי הספר העתידיים: דתיים־לאומיים או חילוניים־לאומיים על אף שבמוסדות העזרה חסרו התלהבות דתית ודקדוק במצוות, כפי שהלינו מבקרים רבים,[104] קיימה העזרה את מוסדותיה על בסיס היהדות הדתית והמסורתית. ילין, סגן המנהל, שעמד למעשה בראש הסמינר למורים, דגל בחינוך דתי־לאומי וגם את בית המדרש למורים העברי שהקים לאחר פרישתו מן העזרה שאף לקיים על בסיס זה. יש להניח כי בטרם הצטרף למאבק לא נעלמה ממנו הרוח האחרת שנשבה מצד המתמרדים — בעיקר מורי יפו, חוגי הפועלים וחלק מתלמידיו שהפנו עורף למסורת הדורות ונטו לצד החינוך החילוני. במבט לאחור כתב ילין בלב דואב:

> כי אנוכי בתמימות חשבתי, כי רק נגד ההתגרמנות היתה המלחמה, וכמדומני ככה חשב כל העולם. ובעת המלחמה הדגשתי לא אחת ולא שתיים כנגד טענות העזרה כי צדנו מתנגד לדת, כי אין הדבר ככה, כי אנו הדתיים עזבנו את חברת העזרה...[105]

הדעת נותנת כי ילין חשש להצטרף למורדים מאחר שידע היטב שמאבק זה עלול

103 ראו כפירוט איגרת ילין לאוסישקין, כ"ה, לעיל, עמ' 5. והשוו לחששותיו הדומים של אחד העם, בתוך לסקוב תשס"ז, עמ' 394. לסקוב עומדת על כך שגם כאן כבמקרים אחרים, הביקורת והספקנות שיבשו את צלילות ראייתו של אחד העם, שכן הכסף להקמת בתי הספר גויס במהירות, ובתי הספר שהוקמו אף הצליחו לצלוח את מלחמת העולם הראשונה, ובחלקם אף האריכו ימים.

104 ראו למשל דברים שכתב יוסף צבי קרליבך בצד דברי השבח שכתב על מוסדות העזרה: "עם זאת, בית ספר למל ושאר בתי הספר הדומים לו מבחינת המבנה, אינם מוסדות דתיים לפי רוחי. לדעתי, חסרות בו ההתלהבות והמסירות לקיום מצוות, התלהבות המאפיינת את החרדים האורתודוכסים של יהודי גרמניה. הרי זוהי "ההקפדה על מצוה קלה כבחמורה" והחדרת ערכי היהדות לכל המקצועות." קרליבך 1996, עמ' 103. קרליבך הכיר את הסמינר מקרוב. הוא היה מורה למתמטיקה ופיזיקה בסמינר בשנים תרס"ה–תרס"ז (1905–1907) והיה מקורב מאד לילין ולמשפחתו.

105 איגרת ילין מנחם אוסישקין, ללא ציון תאריך, ילין, תשל"21, עמ' 47–48. הדברים נכתבו לאור התגובות הקשות שהופנו כלפי ילין לאחר שעמד על כך שהמועמדים לבית המדרש העברי יגישו תעודה המעידה על ישור הנהגתם על פי חוקי המוסר והמסורת היהודית. וראו עוד בסעיף הבא על המתח בין יפו וירושלים.

להוביל לפריקת המסורת ולהתעצמות החילוניות־הלאומית בתוככי בתי הספר. ייתכן כי המגמה החילונית הרתיעה אותו בעיקר משום שידע שעיניהם של הורי התלמידים נשואות אליו. אברהם יעקב ברוור, שביכר לא להצטרף למורדים, על אף שראה עצמו כלאומי, הצביע על כך שהצטרפות ילין הייתה חשובה למורדים, שכן הוכיחה שלא רק "אנרכיסטים, נהליסטים, ורבלוציונים רוסים" נלחמים בעזרה אלא גם "היישוב היהודי" מתקומם בזוממי ההתבוללות."[106] והרי ילין סימל יותר מכל את היישוב היהודי!

נראה אפוא שילין ידע זאת וחש אחריות מרובה לצד ספקות באשר ליכולתו לשמר את הרוח הדתית במוסדות החדשים, נוכח החילוניות שקנתה אחיזה יותר ויותר.[107] תחושה זו הייתה לא רק נחלתו של ילין, אלא של מורים דתיים נוספים שהתלבטו אם להצטרף למאבק. חליפת מכתבים בין המורה לשירה (זמרה ונגינה), אברהם אידלסון, לילין עשויה לזרות אור על מניעי המלחמה ועל החשש שקינן בקרב שלומי אמוני ישראל, שהעברית והלאומיות יקרו לליבם. אידלסון שיתף את ילין בהסתייגויותיו מן המלחמה ובהערכתו שבני ירושלים מחקים את בני יפו, נפעלים על ידם ואינם מציגים תוכנית יהודית מקורית אלא תרבות אירופאית. לדבריו, ילין הוא אומנם ירושלמי ש"ינק מן היהדות הצרופה", אך למרבה הצער, הוא "יחידי שאין לו תומכים".[108] אידלסון שראה עצמו לאומי, חש באי נוחות מסוימת בשל אי תמיכתו במלחמה כנגד העזרה והסביר: העברית נהפכה לעיקר, במקום להיות אמצעי לחיבור של העם לתרבות העברית המקורית. "ולזה אני קורא התבוללות תחת מסווה הלאומיות". הוא כמו מתנצל: "עברי הנני אך את אלוהי ישראל אני עובד".[109] אפשר שילין הזדהה עם דברי אידלסון ששיקפו את חששותיו ממגמת החילון בבתי הספר, שהשפה העברית הייתה אך אחד מסממניה.[110]

אין תמה בדבר שתומכי העזרה, וד"ר פאול נתן בראשם, ניתבו את המלחמה לכיוון הדתי, וזאת על מנת להוכיח שהמלחמה בעזרה הייתה כנגד הדת ולא למען העברית.[111]

106 ברוור, תשכ"ו, עמ' 488.

107 ילין, תשל"21, עמ' 43 וראו גם בסיכום.

108 איגרת אידלסון לילין, ה' בכסלו תרע"ד, אצ"מ A153/119/3 אידלסון שהה בוינה. הוא כתב לילין את המכתבים לאחר ששמע כי ילין חושד בו שהוא בגד ב"דגל העברית". במכתבים פרש לפניו את ניסיונותיו בהבאת שלום בין שני המחנות ואת מחשבותיו אודות המאבק. אידלסון הצטרף לפורשים כחודשיים וחצי אחר כך, ראו הודעתו בעיתון החרות, כ"ו בשבט, תרע"ד.

109 איגרת אידלסון לילין, "יום שהוכפל בו כי טוב" לשבת שירה, אתחמ"ה, אצ"מ, שם.

110 לכאן יש להוסיף גם את תגובתו של א"מ ליפשיץ שהיה מורה מרכזי בסמינר העזרה, ועל אף שהיה בין המורים המתפטרים מאן להיכנס לבית המדרש העברי כיון ששחש בין השאר "כי זרם אנטי דתי עומד להתפרץ לבתי הספר העבריים", כך על פי דברי ילין, מכתב אל הוועד הפועל הציוני בברלין, י"ג בסיון תרע"ד, ילין, תשל"21, עמ' 39. וראו גם דעתו של ברוור בסעיף הבא.

111 ראו למשל כרוז שפורסם בשם ד"ר פאול נתן, כתגובה למרד, בתוך: אלבוים־דרור, תשמ"ו, עמ' 341.

טיעון כזה עשוי היה לקרב את בני היישוב הישן אל העזרה ולהוכיח שרק מיעוט מתנגד להם. העובדה שילין התייחס לטיעונים אלה וניסה להכחישם אך מוכיחה שהיו רגליים לדבר. ילין אומנם האמין בכל מאודו שרבים מן המורים, והוא בראשם מתנהגים על פי המסורת ומנחילים לתלמידיהם את ערכיה, אך בוודאי שהמגמה החילונית לא נסתרה מעיניו.

גם השתלשלות האירועים אחר המלחמה, שבמרכזה הביקורת הנוקבת על ילין, בעיקר מצד הסתדרות המורים וחוגי הפועלים, בשל רצונו לשוות לבית המדרש העברי אופי דתי לאומי מוכיחה, שלחשש שקינן בליבם של אלה שרצו לצרף דתיות ולאומיות, היה בסיס מוצק. נראה אפוא שהעובדה שללוחמים בעזרה היו מניעים שונים הרתיעה את ילין בעיקר כיוון שהבין שהצטרפותו תיתן מעין "הכשר דתי" לצד הלוחם.[112]

ג. היבט פוליטי — המתח בין יפו לירושלים

אברהם יעקב ברוור, מורה עברי שלא הצטרף ללוחמים, ראה בהצטרפותו של ילין ביטוי לחולשה. בהשקיפו על המאורעות כתב: "ברגע שהסכים ר' דוד ילין לצעד הרבולוציוני של השביתה מסר עצמו בידי ראשי התלמידים ובידי אנשי יפו, ששאפו להשתלט על החינוך העברי בארץ כולה".[113] האם ייתכן שמילותיו אלה משקפות את חששותיו של ילין עצמו ומרמזות לאפשרות שילין היסס אם להצטרף למחנה הלוחמים בשל פחדו מהשתלטותם של בני יפו?

דומה שכך היו פני הדברים. בחודשים הסמוכים למלחמת השפות ובזיקה אליה החשש מהשתלטותם של בני יפו על בני ירושלים ועל החינוך העברי בכלל, הדריך את מנוחת ילין. כך למשל בישיבת הוועד לחיזוק החינוך שנערכה כחודש אחרי הקמת בתי הספר החדשים, שבה ועלתה השאלה היכן יהיה מרכז המורים ביפו או בירושלים? המתח בין יפו לירושלים עבר כחוט השני לאורך כל הישיבה, ושיקף את הלך הרוחות שאפיין את היחסים בין השתיים במהלך השנים עד הגיעו לשיא במלחמת השפות, שבה היו מורי יפו מן המובילים. בישיבה זו אמר ילין שבני ירושלים אינם רוצים להחליף את האפוטרופסות של חברת העזרה באפוטרופסות "מאיזה צד שיהיה" דהיינו בזו של בני יפו.

> אנו חפצים לעבוד כפי ראות עינינו ואנו חפצים שיתנו לנו לעבוד באופן חופשי ובלי אפוטרופסות. זהו ההבדל בין התקופה הקדמת ועכשיו. פה ישנם עכשיו מוסדות חדשים. באו ויבאו כוחות חדשים וירושלים תעשה לאט לאט באמת למרכז היישוב.[114]

112 על כך ראו עוד בסיכום.
113 ברוור, תשכ"ו, עמ' 489.
114 ישיבת הוועד לחיזוק החינוך, י"ב בטבת, תרע"ד, אצ"מ A153/119/2.

באיגרת לנחום סוקולוב[115] עמד ילין על כך שבתי הספר העבריים אינם בשלים במצב זה לעמוד תחת הנהלה אחת. מבעד לדברים ברור שבכך הביע חששו מפני שלטונם של בני יפו — מרכז היישוב החדש, על ירושלים "כי ההבדל בין ירושלים ליפו גדול הוא במציאות הרבה יותר ממה שאפשר לדון על פי המרחק בין שתי ערים אלה." הוא דרש הנהלה עצמאית לבתי הספר החדשים בירושלים שתעמוד ישירות תחת סמכותו של הוועד הפועל הציוני.[116] המתח בין שתי הערים לא נבע רק מסיבות פוליטיות. שורשיו בהבדלי ההשקפה הדתית בין השתיים. על אף שבמלחמה עצמה לא עלו הדברים על פני השטח, מכל מקום הבדלים אלה היו קיימים כל העת. כשנסתיימה המלחמה הם התפרצו על רקע דרישת ילין שדמותם של בתי הספר החדשים תהיה דתית לאומית. ילין כרך את ניסיונות ההשתלטות של מורי יפו על מורי ירושלים עם השאלה הדתית וראה בכך פגיעה אישית:

> ...ודי היה במה שהכנסתי בתוך החוזר, שנערך בתור מענה לתלמידים מחו"ל החפצים להכנס אל הסמינר, כי עליהם להביא בין התעודות הנדרשות מהם גם תעודה מצד בן סמך בנוגע להנהגה טובה עפ"י "חוקי המוסר והמסורת הישראלית" למען אעורר עלי חמת כל ידידנו אלה (בני יפו, ע"מ) והחצוצרה שלהם, הוא "הפועל הצעיר", כבר עשה מטעמים להבאיש את ריחי בעיני כל אחינו בני ישראל. והדבר הזה ועוד טעמים שאבאר לך, הוא המביאני להתנגד בכל תוקף להשלטת בני יפו עלי ועל יתר חברי.[117]

ילין שהיווה מטרה להתקפת בני יפו והפועל הצעיר סבר כי מטרת בני יפו להשליט את רוחם על בתי הספר החדשים ולגרום לו ולחבריו להתפטר.[118] יש להניח אם כן כי התבטאויות אלה ששבו ועלו בימים שלאחר ההיפרדות מחברת העזרה והקמת בתי הספר החדשים, מהווים ביטוי לחששות שהלכו והצטברו בחודשים שקדמו להן. נראה כי בנוסף לסיבות האחרות, תרמו אף הם להיסוסיו של ילין.

115 נחום סוקולוב (1859–1936) יליד פולין, סופר, עיתונאי ומראשי ההנהגה הציונית.
116 איגרת אל נחום סוקולוב, כ"ח באייר, תרע"ד, ילין, תשל"21, עמ' 39–40.
117 איגרת אל יחיאל צ'לנוב, י"ג בסיוון, תרע"ד, ילין, תשל"21, עמ' 42, ראו עוד שם.
118 איגרת אל ד"ר רופין, י"א בסיוון תרע"ד, עמ' 37. וראו גם איגרת ילין לאברהם שלום יהודה מר"ח תמוז. תרע"ד: "בינתיים קראת בודאי בהחרות ובהפועל הצעיר כל הפולמוס שקם נגדי, כאשר הנני חפץ כי מוסדותינו לא יהי אנטי דתיים כמוסדות יהודיים וכל זה בא מפני כי החבריא שביפו חפצה להיות האפוטרופוסית גם עלינו", ילין, תשל"21, עמ' 46.

ד. היבט אישיותי — "איש שלום"

אין ספק שהגורם האישיותי היווה חלק מן הסיבות שגרמו לילין שלא להצטרף מיד למחנה הלוחמים, שכן ילין מטבעו היה איש מתון ורודף שלום. זה היה דימויו בעיני עצמו,[119] וכך גם נתפס בעיני אחרים.[120]

תכונות אופי אלה ליוו את ילין במהלך כל שנות חייו וניתבו החלטותיו בעמדו בצמתים מרכזיים שבהם היה צריך להכריע כיצד ינהג. אברהם שלום יהודה, בן דודו של ילין, סבר כי תכונות אלה היו לו לרועץ:

> ואומנם חולשתו זו ניכרת הייתה בכל עסקנותו. מעולם לא תפש מקום בראש, אלא היה שני או שלישי במעלה. במקום שהיה כדאי וצריך להילחם כדי לכבוש מעמד חזק, היה נסוג לאחור והיה אומר לי: 'אינני איש מלחמה'.[121] בניגוד ליהודה רוב בני דורו הוקירו תכונת אופי זו והעלוה על נס. ואילו ילין, כאשר נאלץ לבוא בקשרי מלחמה, הדגיש כי הוא עושה זאת בלית ברירה למרות היותו מתון. בפרשת מלחמת השפות ניסה ילין להימנע ממאבק ולהשיג את היעדים בדרכי שלום. כבר בתחילה כשעמדה על הפרק שאלת השתתפות הנציגים הציוניים בקורטריון, נטה ילין לדעה כי עליהם להישאר בקורטריון, גם אם דעתם בנוגע לעברית לא תתקבל.[122] אולם לאחר מעשה ילין תמך בהתפטרותם, אך עדיין האמין כי לא אפסה תקווה וכי יש "להרבות את הדרישות במוסדות העזרה להוראת הלימודים דווקא בעברית" ולהשתדל כי החלטת הקורטריון לא תשפיע גם על המוסדות הקיימים.[123]

כשבנו אביעזר התפטר מעבודתו בבית ספר למל בעקבות החלטת הקורטריון והתפטרותם של אחד העם, צ'לנוב ושמריהו לוין, כינהו ילין "בני חם המזג",[124] כי לא האמין שזו הדרך שבה יש לנהוג. כפי שראינו לעיל בתיאור המאורעות, ילין ניסה לאחוז בדרכי שלום לאורך כל הדרך עד כי הבין שעליו להכריע באופן ברור לאיזה מן המחנות הוא מצטרף. גם אז מצא צורך להצטדק ובמכתב לאחד העם שנודע במתינותו כתב: "אינני יודע מה דעתך

119 כך למשל אמר על עצמו: "איש שלום נולדתי מטבעי, שונא מחלוקת שונא שררה והשתררות" ראו: אהובה פיקארד, אבי דוד ילין, דברים לזכרו למלאות מאה שנים להולדתו, ברית עברית עולמית, ירושלים, י"ב באדר, תשכ"ד.

120 למשל "אינני מתאר לי את עצמנו ברגע זה בלעדיו, ואני בטוח שזהו גם היחס מצדו. אי אפשר גם לו בלעדינו, אך רוצה הוא להשיג הכל בדרכי שלום ולכן, עליו לעמוד מן הצד כל עוד לא נגזזה כל תקווה," נ' טמיר, סמינריסטים במאבק עם, תל אביב תשכ"ד, עמ' 109. וכן י' אושפיז, הד החינוך, ט"ו באייר תרצ"ט, ועוד רבים.

121 יהודה תש"ו עמ' 243. הדברים לא נכתבו בקשר למלחמת השפות.

122 באיגרת שכתב אחד העם לילין בד' במרחשוון תרע"ד, הזכיר לילין, שכאשר התייעץ עמו האם לפרוש מן הקורטריון, חיווה ילין את דעתו, כי אל לו להתפטר. אחד העם כתב לו שגם הוא נטה לדעתו, אבל בברלין נוכח לדעת שיציאתם מן הקורטריון תביא תועלת יותר גדולה. אצ"מ A153/119/3.

123 איגרת ילין לאחד העם, י"א במרחשוון תרע"ד, שם; וראו גם באיגרות, עמ' 2.

124 איגרת אל שמריהו לוין, י"א במרחשוון, תרע"ד, ילין, תשל"ו, עמ' 3.

> בדיוק עתה על כל המעשים והמהפכות בארץ ישראל, שנעשו בשני הירחים האחרונים. בכל אופן בטוח הנני, כי אילו היית אתה פה לא היית עושה אחרת מאשר עשינו אנחנו... הן מכיר הנך אותי כי אינני מן הפזיזים..."[125]

ה. היבט כלכלי — תלות כלכלית

כשפרצה מלחמת השפות, היה ילין כבן חמישים. המשכורת שקיבל מחברת העזרה שבה עבד עשרים וחמש שנים אפשרה לו לפרנס את משפחתו הגדולה. במהלך השנים גדלה משכורתו לאחר מאמצים שהושקעו מצדו. אף על פי כן רבו חובותיו הן בשל ההוצאות על נישואי בתו חנה והן בשל תמיכתו באביו.[126] ויתור על המשכורת הקבועה, על מענק ההערכה שעמד לקבל במלאות עשרים וחמש שנות עבודה ועל פוליסת הביטוח שלו, היה מסכן את מעמדו הכלכלי, שגם כך היה בשפל.[127] ילין לא היה היחיד שפרנסתו הייתה תלויה בחברת העזרה. מורים נוספים חששו לאבד את פרנסתם, ואף על פי שתמכו בעקרונות המאבק, לא מיהרו להצטרף אליו. העובדה המתמיהה, שוועד הלשון שבו היו חברים כמה ממורי העזרה לא עמד כגוף בראש הלוחמים, מובנת על רקע זה. המורים שעבדו בעזרה דחו את הצטרפותם מיום ליום. חברים אחרים שלא היו תלויים כלכלית בעזרה נרתמו באופן אישי ונטלו חלק פעיל במאבק.[128] מורי העזרה אומנם הביעו דעתם בנוגע להשלטת העברית בבתי הספר, אך לא השתתפו באספות המחאה כנגד החברה. כך בב' באייר תרע"ג הם השתתפו בישיבה מיוחדת עם ד"ר שמריהו לוין וד"ר אלפונס פינקלשטיין, המנהל המיועד של בית הספר הגבוה ודרשו במלוא פה כי כל הלימודים יתקיימו בשפה העברית. לדברי לוין נדהם פינקלשטיין מן הדברים ואמר לו כי מזי"א וילין עשו עליו רושם של "שוביניסטים".[129] זאת ועוד כששהו ילין וד"ר מזי"א (שלימד אנטומיה בסמינר) באירופה בשלהי תרע"ג, הם שוחחו עם ראשי חברת העזרה על מעמדה

125 איגרת ילין לאחד העם, ה' בשבט תרע"ד, ילין, תשל"ו, עמ' 25.

126 איגרת לד"ר הורוביץ, כ"ט במרחשוון תרס"ו, A153/111/2; איגרת לד"ר הורוביץ, ט"ו בסיון תרס"ח, אצ"מ A153/186/a.

127 ילין היה עתיד לחוג בפסח עשרים וחמש שנות עבודה בעזרה והיה אז זוכה ככל הנראה, למענק ההערכה של ששת אלפים פרנקים. מלבד זאת הוא היה מבוטח בעזרה על סך שמונת אלפים פרנקים. כך על פי עדותה של המורה הצעירה מרגריטה לפשטדט במכתב לאביה בגרמניה. עוד כתבה: "וילין הוא עני! (ההדגשה שלי, ע"מ) הרי לכם עבודה של עשרים וחמש שנים וכסף לא בקלות משליך אדם מאחוריו" המכתב מיום 7/12/13, ארכיון לתולדות החינוך היהודי בארץ ובגולה ע"ש אביעזר ילין, מיכל 7.112, מובא אצל סילברט תשנ"א עמ' 211. ראו גם דברי ר' בנימין: "האפשר לשער, כי דוד ילין, מי שכלו לו כ"ה שנות עבודה בבית הספר של למל ועוד מעט יוכל לקבל פנסיה מ"עזרה" ולהקדיש ימיו לתורה ולתעודה — שהוא יתקומם נגד נותני לחמו?", ר' בנימין, תרע"ד עמ' 100. דברים אלה מכוונים לחיסכולו המתמיד של ילין, שלא מצא די זמן למחקר ולכתיבה. דווקא בתום תקופה זו היה סיכוי שיוכל להתפנות לכך.

128 אפרתי, תשס"ד, עמ' 146–149.

129 איגרת שמריהו לוין אל אחד העם, 1/6/1913, ש' לוין, איגרות, תל אביב תשכ"ו, עמ' 223–224,

של השפה העברית כשפת הוראה בטכניון. כדברים שכתב ילין לראשי החברה הצביע על עמלו למען תחיית השפה במשך כשלושים שנה, שהחל עוד בהיותו בכי"ח שלדבריו עזב אותה, כיוון שראה כי שם אין תקווה לשפה העברית. כמו כן כתב שהוא שייסד את גן הילדים העברי הראשון בירושלים "לא יוכל לעת זקנה לבייש את ילדותו" (הדגשה שלי, ע"מ).[130] לעומת זאת ילין ושאר מורי העזרה לא השתתפו באספת העם שהייתה בבית העם בי' במרחשוון (10/11/1913). בן יהודה הוא שייצג את ועד הלשון והמורה ישראל איתן ייצג את המורים. שניהם לא היו מורים בעזרה.[131]

כללו של דבר המורים הווותיקים, ובתוכם ילין שהיה צריך לפרנס משפחה ברוכת ילדים, חששו לאבד את פרנסתם. לעומת זאת אביעזר, בנו של ילין, שהיה מורה בבית ספר למל ומיהר להתפטר אחרי החלטת הקורטריון והתפטרות הנציגים הציוניים, היה מורה צעיר בתחילת דרכו, שלא שת ליבו למשכורת שעמד לאבד, כי עתידו היה לפניו.

מן הראוי לציין שאף על פי שברור כי הצד הכלכלי היה חלק ממערכת השיקולים של ילין, הוא נערך לשינויים האפשריים במתינות ובזהירות האופייניים לו. הוא חשב על אלטרנטיבה כלכלית ואפילו שמח להתפטר ממשרה זו ששעבדה אותו כליל ולא הניחה לו זמן פנוי לעיסוק מחקרי. יותר מכל נשא עיניו לאוניברסיטה העתידה לקום ופעל על מנת שיתקבל בה כמרצה.[132]

סיכום

הצבענו על כמה סיבות שיש להניח כי עיכבו את ילין בדרכו אל מחנה הלוחמים למען השפה העברית. נשאלת אפוא השאלה: מדוע על אף כל אלה הצטרף ילין ללוחמים?

בן ציון דינור, מורה וסגן מנהל בבית המדרש למורים ולימים מנהל המוסד במקומו של ילין, היטיב לנסח זאת בדברים שכתב על ילין:

> רק פעם אחת עמד בקשרי מלחמה רצינית: ב"מלחמת השפות". אכן מלחמה זו לא היתה מקרית, אלא הכרחית. אם גם ילין נלחם... זו הייתה המלחמה המכרעת בתולדות היישוב: התקיים הזהות היסודית בין "השכלה — להשכלה עברית" ובין "יישובה של הארץ — לציונות?" היהיה היישוב היהודי בארץ ישראל לגרעין עם, לראשית ישראל חדש? גם כל חייו הפרטיים של ילין עמדו על כף המאזניים.

130 מובא על ידי אפרתי, תשס"ד, עמ' 145. וראו גם תכתובת בנדון בין ילין לשמריהו לוין בתוך ילין תשל"ו, עמ' 369; 372–373.

131 ר' בנימין, תרע"ד, עמ' 99.

132 איגרת ילין להופיין, כ"ט בטבת, תרע"ד, ילין תשל"ו, עמ' 19. ראו גם אפרתי, תשס"ד, עמ' 146.

איגרת למנחם אוסישקין, כ"ה במרחשוון, תרע"ד, ילין, תשל"ו, עמ' 5–6; איגרת לגיסו יחזקאל סוכובולסקי, מרחשוון, תרע"ד, ללא ציון תאריך מדויק, ילין, תשל"ו, עמ' 7.

> היהיה להם תוכן, הצדקה וערך מבלי "קו הזהות" הזה? — והוא הצטרף לנלחמים, לתלמידים ולמורים הצעירים ויסד את בית המדרש למורים העברי.[133]

ילין לא יכול היה להתכחש לאמת הפנימית שלו, שעליה הושתתה עשייתו האישית, החינוכית והציבורית גם יחד. גם האווירה הציבורית שנוצרה, הפעימה את הלבבות ולא הותירה בפניו ברירה. לא פחות מכך השפיעו היחסים האמביוולנטיים עם אפריים כהן רייס, שמנע ממנו מלקבל את משרת המנהל בסמינר, אף כי בפועל ניהל את המוסד והתמסר לעבודתו בכל מאודו.[134] דומה כי כבר כשל כוח הסבל, כעדותו של בן הזמן:

> מעמדו של ילין היה זה שנים רבות עלבון לאישיות נעלה כמוהו. תלמיד חכם בעברית ובערבית ובא כח ירושלים בעיריה, עמד בפני "האדון המנהל"... כפקיד בפני אדוניו, בוס בלע"ז. בחסדי האדון זכה למשכורת יפה ולפוליסה של ביטוח חיים. האדון מנע ממנו את התואר מנהל בהמ"ד למורים. הרגישו בעלבון בני ביתו יותר ממנו, שהיה עניו ומתון. אשתו, בתו של ר' יחיאל מיכל פינס... לא יכלה לסלוח לאפרים כהן את עלבון בעלה, והיחס בין שני הבתים, זה מול זה ברחוב הראשי של קרית משה, מתוחים היו.[135]

רק כשהבין ילין כי מוצו כל האפשרויות לפתרון הבעיה בדרכי שלום הצטרף אל הנאבקים והועמד בראשם.

כאמור במקורות בני הזמן, מוזכרים לרוב היסוסיו בעיקר בשל היותו "איש שלום", אך יותר מכך מובלטת השתתפותו במאבק, עד כי לעיתים הניצחון מיוחס לו.[136] קדיש יהודה סילמן, היה פעיל במאבק ובשלביו המוקדמים אף קרא לילין ולחבריו להתפטר ולא זכה שקריאתו תיענה מיד. והנה בסכמו את המלחמה עמד אומנם על היסוסיו של ילין אך כתב:

> ואלמלא יצא ר' דוד ילין ממחנה ה"עזרה" וותר על עמדתו המחוזקת שם והתנפל בהתלהבות בזרועות המלחמה בעד טהור בית ישראל ותחית לשונו, — לא היה ממהר לבוא כל כך נצחוננו העברי בכל החזית. ואילו לא היה הוא שם לא היינו נגאלים כל כך מהר מכבלי ההשפעה של הממשלות הזרות אשר תקעו את צפרניהן בבנינו.[137]

133 דינור, תשכ"ג, עמ' 91–92.

134 על מסכת היחסים הסבוכה ועל תחושותיו הקשות של ילין ראו עוד באיגרת שכתב לד"ר י' מיטורך, כ"ד באייר, תרע"א. אצ"מ A153/111/1.

135 ברוור, תשכ"ו, עמ' 488.

136 ראו במבוא.

137 סילמן בתוך: קמחי תרפ"ט, עמ' 187. ראו עוד עליו: סיון, תשמ"ד2, עמ' 171–174.

מהו שגרם לסילמן ורבים אחרים לראות בילין מנהיג שהוביל לקראת הניצחון הסופי? האומנם הערצתם לילין שיבשה את ראייתם? או שמא לראייה זו יש בסיס?

נראה כי הצטרפותו של ילין, שנודע כאיש מתון המשלב בחייו מסורת ומודרנה השפיעה גם על מי שפסח על שתי הסעיפים, בעיקר על אלה שהעברית הייתה בנפשם, אך לא פחות מכך מסורת ישראל. דומה שהעובדה שילין הוא זה שעמד בראש בתי הספר הניחה דעתם של הורים רבים שלאחר התלבטויות רבות החליטו לעזוב את מוסדות העזרה. סביר אם כן להניח שאילו ילין היה מבכר להישאר שם, כפי שעשו מורים אחרים, חלקם לאומיים, היו הורים רבים בוחרים להשאיר את ילדיהם בעזרה ולקוות שילין שנודע כמחנך דגול וכאיש השפה העברית, ימשיך לעשות מלאכתו נאמנה על אף הקשיים. ילין ראה את הדברים באופן הזה ויש להניח כי הם תרמו להיסוסיו. הנה דברים שכתב כמה חודשים אחר כך, כשהתברר לו שבתי הספר החדשים משילים מעליהם את לבושם הדתי:

> יודע הנני כי חלק גדול מהצלחת מפעלנו, גם פה בירושלים וגם בחו"ל היה תלוי בי. לא להתפאר הנני בא אלא להביע רגש האחריות שהנני מרגיש. בני ירושלים במסרם בניהם ובנותיהם לנו סמכו הרבה מאד עלי, שהם מכירים אותי בתור חובב הדת ומתנהג בדרך כלל על פיה. וכי רבים בחו"ל חשבו ג"כ כזאת. זאת נוכחתי לדעת ממכתבים שונים שקיבלתי ומשיחות שונות שהיו לי בחוגים שונים... וגם מתוך המאמרים השונים שבאו בה"ולט" וביתר עיתונינו, אשר בהם הובלט תמיד, כי אין לפחד מהצד הדתי, באשר אנכי הנני עומד בראש בתי הספר. כל הדברים האלה מטילים עלי חובה מוסרית לבלי הכזיב את האמון, שנתנו אנשים שונים בי. **ולכן יצר לי מאד להמשיך לתת שמי על מפעל שישלטו בו אחרים, המתנגדים לגמרי לרוח זו, ושישתמשו בי בתור שלט של הכשר בשעה שאדע אנכי בעצמי כי אין הדבר ככה.** (הדגשה שלי, ע"מ).[138]

את הדברים האלה יש לבדוק על רקע מצב בית המדרש העברי בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, שבמהלכן הפך ל"כללי" יותר מאשר דתי. יש לברר מדוע ילין המשיך לעמוד בראש בית המדרש על אף שאיים בפיטורין[139] וכיצד עלו הדברים בקנה אחד עם תפיסתו החינוכית, כפי שבאה לביטוי במאורעות הימים הסמוכים למלחמת השפות. אולם זהו נושא הראוי לדיון נפרד.

138 איגרת אל יחיאל צ'לנוב, י"ג בסיוון תרע"ד, ילין תשל"ו1, עמ' 43. וראו גם מכתבו של שמריהו לוין לרב מאיר בר אילן, שבו נאמר מפורשות: "סוף סוף תודה כי אותו בטחון ששמת באפריים כהן, הלא תוכל לשים בכל עת ושעה גם במורה הגון וחרד על דתו כמו דוד ילין", אצ"מ Z3/927 מובא אצל קניאל תשל"ב–תשל"ג, עמ' קס"ח. על עמדתו המורכבת של המזרחי למלחמת השפות ולבתי הספר החדשים ראו שם, וכן אצל ברנד, תשנ"ו, עמ' 89–93.

139 ראו דבריו לאברהם שלום יהודה באיגרת מר"ח תמוז תרע"ד, ילין תשל"ו1, עמ' 46: "רק זאת החלטתי, כי אם יכריחוני לשנות רוח מוסדנו באופן המתנגד לרוחי ולהוכחת לבי, אז אתפטר גם מפה, ויהיה מה שיהיה, את נפשי אינני מוכר לא לשטנים ממין זה ולא לשטנים ממין אחר".

רשימת ביבליוגרפיה וקיצורים

אופק, תשל"ז = א' אופק, "'והייתם לאנשים עבריים' צמיחתה של ספרות ילדים טבעית בארץ ישראל", קתדרה 3 (תשל"ז), עמ' 73–112.

אופק, תשמ"ג = א' אופק, "לקורותיו של מחזה שאבד ונתגלה", מאזניים נה 6 (תשמ"ג), עמ' 37–45.

אלבוים־דרור, תשמ"ו = ר' אלבוים־דרור, החינוך העברי בארץ ישראל א, ירושלים תשמ"ו.

אפרתי, תשס"ד = נ' אפרתי, מלשון יחידים ללשון אומה: הדיבור העברי בארץ ישראל תרמ"ב–תרפ"ב, ירושלים תשס"ד.

ביבר, תש"ן = י' ביבר, דוד ילין מורה בלשן חוקר ואיש ציבור, ירושלים תש"ן.

ר' בנימין, תרע"ד = ר' בנימין (י' רדלר פלדמן), "דף היסטוריה למלחמת השפות בארץ ישראל", החינוך ב־ג (תרע"ד). בראדון, תש"ן א' בראדון, "האמהות המייסדות ומנת חלקן בתחיית העברית בהתהוותה 1882–1914", לשון ועברית 3 (תש"ן), עמ' 5–27.

ברוור, 1966 = א"י ברוור, זיכרונות אב ובנו, ירושלים 1966.

ברנד, תשנ"ו = י' ברנד, לידתו וצמיחתו של החינוך המזרחי 1902–1925, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשנ"ו.

דינור, תשכ"ג = ב"צ דינור, בני דורי, תל־אביב תשכ"ג.

הרמתי, תשמ"ה = ש' הרמתי, שלושה מורים ראשונים, ירושלים תשמ"ה.

חזן, 1992 = א' חזן, "דוד ילין — דמות המופת של העברי החדש", מאזניים כרך סו 9 (1992), עמ' 40–41.

טמיר, תשכ"ד = נ' טמיר, סמינריסטים במאבק עם, תל־אביב תשכ"ד.

יהודה, תש"ו = א"ש יהודה, "לזיכרון דוד ילין, פרקים וקטעים מחייו ופעולתו", בתוך: עבר וערב, ירושלים תש"ו, עמ' 229–247.

ילין איטה, תרצ"ח = א' ילין, לצאצאי, ירושלים תרצ"ח–תש"א.

ילין אביעזר, תשכ"ה = א' ילין, לתולדות מלחמת השפות — ליובלה, החינוך א (טבת תשכ"ה), עמ' 48–52; החינוך ב–ג (אדר תשכ"ה), עמ' 155–163.

ילין, תר"ס–תרס"א = ד' ילין, לפי הטף ומקרא לפי הטף, ורשה תר"ס–תרס"א.

ילין, תשל"ו1 = ד' ילין, כתבי דוד ילין ד, איגרות א', ירושלים תשל"ו.

ילין, תשל"ז1 = ד' ילין, כתבי דוד ילין ה, איגרות ב', ירושלים תשל"ו.

כהן, תשכ"ז = א' כהן רייס, מזיכרונות איש ירושלים, ירושלים תשכ"ז.

כשר, תשמ"ב = א' כשר, "תמימים וסוערים, סעיף בתולדות הלשון העברית", מדור לדור א (תשמ"ב), עמ' 52–114.

לנדאו, 1972 = ל' לנדאו, נפתולי חיים של צעיר ירושלמי־פסח חברוני, ירושלים 1972.

לסקוב, תשס"ז = ש' לסקוב, חיי אחד העם, פסיפס מתוך כתביו וכתבים אחרים, ירושלים תשס"ז.
מכתב חוזר א' = מכתב חוזר א', החינוך א, (תשרי־חשון תרע"ד).
מכתב חוזר ב' = מכתב חוזר ב', החינוך ב־ג (טבת תרע"ד).
מנחה לדוד = ש' אסף, ב' דינבורג וש' קליין (עורכים), מנחה לדוד — ספר היובל לדוד ילין, ירושלים תרצ"ה.
סיוון, תשמ"א = ר' סיוון, "פולמוס 'חבצלת'־ילין על חידושי הלשון", לשוננו לעם לב א–ד (תשמ"א), עמ' 20–24; 47–54; 166–169.
סיוון, תשמ"ד1 = ר' סיוון, "לפרשת מלחמת השפות", לשוננו לעם לה ד–ה (תשמ"ד), עמ' 99–144.
סיוון, תשמ"ד2 = ר' סיוון, "ק"י סילמן במלחמת השפות", לשוננו לעם לה ו (תשמ"ד), עמ' 171–174.
סילברט, תשנ"א = י' סילברט, מגמות בהתפתחות הסתדרות המורים 1903–1914, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל־אביב תשנ"א.
פייגין, תש"י = ש"י פייגין, אנשי ספר, ניו־יורק תש"י.
פרס, תשכ"ד = י' פרס, מאה שנים בירושלים, ירושלים תשכ"ד.
פרידמן, תשמ"א = י' פרידמן, "חברת עזרה, משרד החוץ הגרמני והפולמוס עם הציונים 1901–1918", קתדרה 20 (תשמ"א), עמ' 97–122.
קמחי, תרפ"ט = ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים א (תרס"ג–תרפ"ח), ירושלים תרפ"ט. קניאל, תשנ"ח י' קניאל, "דוד ילין", ספר העליה השניה ג, עורך: ז' צחור, ירושלים תשנ"ח, עמ' 202–206. קסאן, תש"ם ש' קסאן, המחנך והמנהיג, דוד ילין האיש ופועלו, ירושלים תש"ם.
קצבורג, תשל"ב–תשל"ג = נ' קצבורג, "המזרחי ומלחמת השפות בתרע"ג–תרע"ד", ניב המדרשיה י (תשל"ב–תשל"ג), עמ' קס"ד–ק"ע.
קרליבך, תשנ"ו = י"צ קרליבך, מכתבים מירושלים (1905–1906) ארץ ישראל בראשית המאה בעיני מורה צעיר, משכיל דתי מגרמניה, מתרגמת ועורכת: מ' גיליס־קרליבך, רמת־גן–ירושלים תשנ"ו.
קרסל, תשכ"ז = ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים ב, מרחביה תשכ"ז.
רינות, תשל"ב = מ' רינות, חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק, ירושלים תשל"ב.
רינות, תשל"ג = מ' רינות, "צרור מכתבים על ייסוד בית המדרש למורים הראשון בירושלים בידי חברת העזרה ליהודי גרמניה", בתוך: מיכאל ב, תל־אביב תשל"ג, עמ' 65–83.
שילה, תשנ"א = מ' שילה, "מלחמת השפות כתנועה עממית", קתדרה 74 (תשנ"א) עמ' 87–119.